

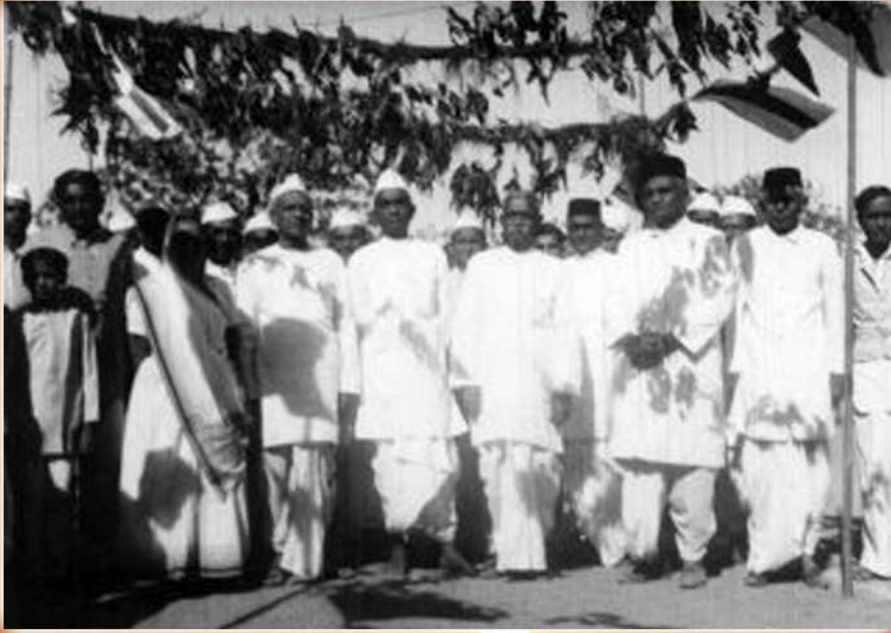
રાષ્ટ્રીય વિરાસત સંસ્થા શ્રી ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત



ક્રોડિયું



લોકાભિમુખ નઈતાલીમી કેળવણી દ્વારા સંતુલિત વિકાસ સાધવા પ્રયત્નશીલ સંસ્થા-સામયિક



ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિને તેના ૮૩મા જન્મદિવસે શુભેચ્છા વંદના...



હેયે હરખ ન માય : 'કોડિયું' પ્રકાશનનો અમૃત મહોત્સવ



વિદ્વાનો કહે છે કે વિચાર કદી મરતો નથી, વ્યક્તિનું અવસાન થાય છે પણ તેના વિચારો તો કબરથી માંડીને વીડિયો સુધી વાયરલ થતાં રહે છે. આપણા ઋષિવર્ય પૂજ્ય નાનાભાઈ ભટ્ટ દ્વારા પ્રજ્વલિત થયેલ 'કોડિયું' આ વર્ષે ૭૫મા વર્ષમાં પ્રવેશી રહ્યું છે. 'નાનો પણ રાઈનો દાણો' રૂઢિપ્રયોગને સાર્થક કરે તેવી રીતે મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર, ઈતિહાસવિદ્, કેળવણીકાર અને ગામડાંઓના વકીલ પૂજ્ય મનુભાઈ પંચોળી - દર્શકદાદાએ એક નમૂનેદાર સામાયિક તરીકે આ 'કોડિયું'નો ગુજરાતમાં પ્રકાશ પાથર્યો છે.

આ 'અમૃત મહોત્સવ' પ્રસંગે વર્ષ દરમિયાન (ઓગસ્ટ-૨૧થી જુલાઈ-૨૨) 'કોડિયું' સંપાદકમંડળે ચાર વિશેષાંકો પ્રગટ કરવાનો મનોરથ સેવ્યો છે. આ વિશેષાંકોનાં શીર્ષક અનુક્રમે: ૧) સ્વાધ્યાય, ૨) સર્વોદય, ૩) સૌંદર્ય અને ૪) સમરસ રહેશે. આપણા આદરણીય વત્સલ દાદાઓએ દર્શવિલાં જીવનમૂલ્યોને ધ્યાને લઈ ચાર પાયાનાં ક્ષેત્રો પસંદ કર્યાં છે. દરેક વિશેષાંક 'કોડિયું' કદનો અને ૧૦૦ પાનાંનો બનશે. દરેક વિશેષાંકના સંપાદક તરીકે અભ્યાસુ, અનુભવી અને કર્મઠ એવા વિચારકોમાંથી પસંદ કરેલ છે.

'કોડિયું' અમૃત મહોત્સવ વિશેષાંકો

૧. 'સ્વાધ્યાય' (પ્રકાશન તારીખ ૧૫/૧૦/૨૦૨૧ - સંપાદક - શ્રી મનસુખભાઈ સલ્લા)
આશ્રમી શિક્ષણ-પ્રણાલીથી લઈને ફિનલેન્ડની શિક્ષણ-પ્રણાલીને આવરી લેતી સમગ્ર શિક્ષણયાત્રા.
૨. 'સર્વોદય' (પ્રકાશન તારીખ ૧૫/૦૧/૨૦૨૨ - સંપાદક - શ્રી. ભદ્રાયુભાઈ વચ્છરાજાજી)
સમગ્ર જડ-ચેતન જગતના અસ્તિત્વને ટકાઉ ઉત્કર્ષ તરફ દોરી જતી ગાંધી-વિનોબાની અધ્યાત્મના મોણથી બંધાયેલી સમપોષિત વિચારધારાની એકવીસમી સદીના સંદર્ભે વિસ્તૃત છણાવટ.
૩. 'સૌંદર્ય' (પ્રકાશન તારીખ ૧૫/૦૪/૨૦૨૨ - સંપાદક - શ્રી. મહેન્દ્રભાઈ ચોટલિયા)
સમગ્ર બ્રહ્માંડથી લઈને પૃથ્વીલોક પર કણ-કણમાં રહેલા સૌંદર્યને જોવા, સમજવા, રક્ષવા માણવા અને સર્વાંશે પામવા માટેની સૌંદર્યાનુભૂતિ.
૪. 'સમરસ' (પ્રકાશન તારીખ ૧૫/૦૭/૨૨ - સંપાદક - શ્રી. સુદર્શનભાઈ આયંગાર)
વિકેન્દ્રીકરણ, રિસાઈકલિંગ, પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જા અને સંસ્કૃતિ તથા પ્રકૃતિને સમપોષિત વિકાસની વિભાવના સમજાવતું, સર્વોદયી-રાજ્યની સ્થાપના કરાવતું દર્શન.

- આ સંદર્ભે શક્ય તેટલા વધારે 'કોડિયું' વાર્ષિક લવાજમો (રૂ. ૧૫૦) ભરાય તેવો યજ્ઞાર્થે આગ્રહ છે.
- ચારેય વિશેષાંકોનો સેટ આગોતરા ગ્રાહકોને રૂ. ૩૦૦ (ટપાલ ખર્ચ અલગ)માં મળશે ત્યાર પછી નકલની ઉપલબ્ધતા પ્રમાણે રૂ. ૪૦૦માં સેટ મળશે. લવાજમ નીચેની વિગતે ભરી શકાશે.

Ac Name: ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, Ac No.56016001728,

IFSC Code : SBIN0060016, Branch: SBI, Amargadh

- શુભેચ્છકોને આ વિશેષાંકોના પ્રકાશનના થનારા કુલ ત્રણેક લાખના ખર્ચમાં આર્થિક સહયોગ કરવા 'ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ' નામના ચેકથી કે ઉપર પ્રમાણેથી ઓનલાઈન મદદ કરવા ભાવભર્યું નિમત્રણ છે.



કોડિયું



વર્ષ : ૭૪

જુલાઈ : ૨૦૨૧

અંક : ૧૨

અનુક્રમણિકા

૦૧	ભારતીય લોકશાહી પરના સાંસ્કૃતિક દબાવ - ૨ ભીષુ પારેખ. અનુ. : ડંકેશ ઓઝા	...૪૯૦
૦૨	આંકડાની રજૂઆત શુદ્ધ સ્વરૂપે કે ટકાવારીમાં? મુનિ દવે	...૪૯૩
૦૨	પુસ્તકનું ટાઈટલ જ કેટલું ભયાનક અને સંમોહક છે! વિશાલ ભાદાણી	...૪૯૫
૦૩	સકારાત્મક જીવનશૈલી અને મનોવિજ્ઞાન ત્વિષા ઓઝા	...૪૯૮
૦૪	વાવાઝોડાથી ઈજાગ્રસ્ત વૃક્ષોને બેઠાં કરીએ હીરજી ભીંગરાડિયા	...૫૦૨
૦૫	લીન ઈન - એક પ્રેરણાદાયી પુસ્તક! હીરલ સવાઈ	...૫૦૫
૦૬	પુલિત્ઝરવિજેતા તસવીરે જ એના તસવીરકારનો જીવ લીધો ?! સોનલ પરીખ	...૫૦૮
૦૭	'બી ગ્લોબલ, એક્ટ લોકલ' સૂત્રને જીવતી અનુરાધા બેનિવાલ છાયા ઉપાધ્યાય	...૫૧૨
૦૮	લોકભારતી : સામાજિક ઋણ અદા કરવાની પાઠશાળા પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કર	...૫૧૪
૦૯	જખોલ ગામમાં દુર્યોધનનું મંદિર છે !! ભાણદેવજી	...૫૧૭
૧૦	શિક્ષણનું યથાર્થ સૂત્ર : મૈત્રીભાવ+શિક્ષણ=કેળવણી નટવરલાલ પ્ર. બુચ	...૫૨૧
૧૧	મરક- મરક	...૫૨૪
૧૨	સંસ્થા સમાચાર પ્રશાંત મહેતા	...૫૨૫



આઘતંત્રીઓ :

સ્વ. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ
સ્વ. શ્રી મનુભાઈ પંચોળી
સ્વ. શ્રી મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ
સ્વ. શ્રી અનિલભાઈ ભટ્ટ

તંત્રી :

ડૉ. અરુણ દવે
(મો. ૯૪૨૬૪૬૧૨૭૭)

સહતંત્રી :

સોનલ પરીખ
(મો. ૮૩૬૯૭૭૦૮૬)

સંપાદક-મંડળ:

વિશાલ ભાદાણી
(મો. ૯૪૨૬૮૮૫૩૮૭)
તારક ઓઝા
(મો. ૯૮૭૯૨૧૩૬૯૬)
પ્રશાંત મહેતા
(મો. ૯૮૭૯૪૦૭૫૮૨)

મુદ્રક-પ્રકાશક :

શ્રી સુરસંગભાઈ ચૌહાણ
(મો. ૯૯૨૫૬૩૨૩૦૪)

માલિક :

ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ ટ્રસ્ટ

મુદ્રણ-સ્થાન :

ચામુંડા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
રેલ્વે સ્ટેશન રોડ, સોનગઢ,
ફોન : ૨૮૪૬-૨૪૪૦૫૦

પ્રકાશન-સ્થળ :

ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા

સૂચના

- ✦ 'કોડિયું' દરેક મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. તા. ૨૫ સુધીમાં અંક ન મળે તો ટપાલમાં તપાસ કર્યા પછી જ કાર્યાલયને જણાવવું.
- ✦ પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. સરનામામાં ફેરફાર થાય તો કાર્યાલયને તરત જાણ કરવી.
- ✦ કોઈ પણ મહિનાથી ગ્રાહક બની શકાય છે. લવાજમ મ.ઓ., ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ અથવા ઓનલાઈનથી સ્વીકારવામાં આવે છે.

Ac Name: ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, Ac No.56016001728,
IFSC Code : SBIN0060016, Branch: SBI, Amargadh

લેખ મોકલવા માટે

'કોડિયું' કાર્યાલય,
લોકભારતી, સણોસરા,
જિ. ભાવનગર ૩૬૪૨૩૦
kodiyusanosara@gmail.com

લવાજમ અને અંક વિષેની ફરિયાદ માટે પત્ર વ્યવહાર

શ્રી રવિભાઈ પંડ્યા
(મો. ૯૮૨૪૮૧૨૫૬૫)
ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ લોકશાળા,
મુ. આંબલા- ૩૬૪૨૧૦
pandyavrp532@gmail.com

લેખકોને

અહીં લેખોમાં રજૂ થયેલા વિચારોની જવાબદારી લેખકની છે.
લેખ સાથે સરનામું અવશ્ય લખશો.

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦/-
ડિપોઝિટ યોજના રૂ. ૧૮૦૦/-



તાંત્રી સ્થાનેથી...

ચાલો, વિશ્વને વાત્સલ્યનું રસીકરણ કરીએ !

આફ્રિકાના પૂર્વ રાષ્ટ્રપ્રમુખ જેકોબ ઝૂમાને ત્યાંની સર્વોચ્ચ અદાલતે ભ્રષ્ટાચાર મામલે ૧૫ મહિનાની જેલની સજા ફટકારી, પણ ઝૂમા એ કોર્ટના આદેશ પ્રમાણે કોર્ટમાં હાજર ન રહ્યા! ઈથોપિયામાં આંતરિક સંઘર્ષ એ હદે વધી ગયો છે કે છેલ્લા ૮ મહિનામાં હજારો લોકો મૃત્યુ પામ્યા છે અને ૧૭ લાખ લોકો બેઘર થયા છે. વળી, વીશ વર્ષ પહેલાં અફઘાનિસ્તાનમાં તાલીબાનને ખસેડીને અફઘાનિસ્તાનને મુખ્ય ધારા સાથે જોડવાના જે સાત્ત્વિક પ્રયત્નો થયા છે એ બે દાયકાના કામ પર વળી બ્રેક લાગવા જઈ રહી છે કારણ કે તાલીબાન હવે ફરી વખત દેશની કમાન સંભાળવા જઈ રહ્યું છે અને તમામ પરદેશી સૈન્યને સપ્ટેમ્બર-૨૦૨૧ પહેલાં દેશ ખાલી કરવાના કરાર થયા છે. નાઈજીરિયામાં ૨૪ કલાકમાં એક શાળા, એક હોસ્પિટલ અને એક પોલીસ સ્ટેશન પર હુમલો થયો.

હજુ તો કોરોનાની ત્રીજી લહેર સામે આપણે લડવાની તૈયારીઓ બાકી છે ત્યાં એક વિશ્વ તરીકે—એક પરિવાર તરીકે આપણે કઈ દિશામાં જઈ રહ્યાં છીએ? આપણા વૈશ્વિક સંગઠનોની આ પ્રશ્નોમાં કોઈ જવાબદારી ખરી? જેમ જેમ આવી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓની યાદી બનાવતા જઈએ તેમ તેમ આપણું મન ચિંતાના વાદળોથી ઘેરાવા લાગે છે. અત્યાધુનિક ટેકનોલોજી, વ્યાપાર, વૈશ્વિકરણ અને લોકશાહીનાં વચનોની વચ્ચે આપણે ક્યાં થાપ ખાઈ ગયા છીએ? કેમ દેશ અને દુનિયાની સર્વોચ્ચ યુનિવર્સિટી કે સંશોધન સંસ્થા પાસે કોઈ લાંબા ગાળાના ઉકેલ નથી?

લાંબા પને વિચારતાં એમ લાગે છે કે આપણે માનવજાત તરીકે પરસ્પર-ચાહતનું વિજ્ઞાન શીખ્યા નથી—વાપરતા નથી. આપણે ૧૦૦૦ વર્ષ લાંબુ વિચારી શકતા નથી કારણ કે આપણે ૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ જાણ્યો નથી અને સમજ્યા નથી. નહીંતર આપણને પરસ્પર ન ચાહવાથી જે લોહિયાળ યુદ્ધો થયાં છે તે આપણી આંખ સામે તરવરવા લાગે. હજુ પણ મોડું થયું નથી, દુનિયાભરની કેળવણીની સંસ્થાઓએ પોતે જે વિષય કે વિદ્યાશાખા ભણાવે છે તેમાં 'વાત્સલ્યની રસી' અનિવાર્યપણે ઉમેરવી પડશે. લોકભારતી કે આવું જ કામ કરતી અન્ય સંસ્થાઓએ સમાજને શું આપ્યું એનાં લેખાં-જોખાં કરીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે આપણે બહુ મોટા વૈજ્ઞાનિકો કે સંશોધકો આપ્યા નથી પણ જે વિદ્યાર્થીઓ અહીં ભણીને ગયા છે એમને સંસ્થાના પ્રત્યેક કાર્યકરો, પ્રકૃતિ અને વૈશ્વિક ચેતનાને એવા તો ચાહ્યા છે કે એમનાં હૃદય આજે પણ એનાથી ભીંજાયેલાં છે. વાત્સલ્યનું રસીકરણ કોઈપણ દેશની રાજકીય નીતિ કે કોઈ ટેકનોલોજી નહીં કરી શકે કારણ કે એના માટે રસીકરણ કરનારે પોતે વાત્સલ્યથી તરબોળ હોવા જોઈએ. એને માણસમાં રહેલ સારપમાં અમાપ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. આવી શ્રદ્ધા માત્ર સાથે રહેવાથી, રોજ-બ-રોજનાં કામો સાથે કરવાથી, કલાઓના આસ્વાદ અને લોક-ઉપયોગી કામો કરવાથી ધીમે ધીમે આપણી અંદર ઊગતી હોય છે.

વૈયક્તિક અને વૈશ્વિક શાંતિ માટે વાત્સલ્યનું રસીકરણ કરવું હોય તો ગાંધી-વિનોબા-ટાગોર-અરવિંદ વગેરેએ ચીધેલ કેળવણીનો માર્ગ લીધા વિના શક્ય નથી.

— અમીત વાં



બીજું સ્થાન છે ચૂંટણી અંગેનો વિચાર. જ્યાં રાજકારણ વિશેનો આપણો વિચાર સાંસ્કૃતિક રીતે ઘડાય છે. ચૂંટણીઓ તો અનેક જગ્યાએ થાય છે. પરંતુ એક ભારતીય માટે ચૂંટણી એટલે શું? મતદાન મથકે જવું અને મતપેટીમાં મત નાખવો એનો એને મન શો અર્થ છે? જેનાથી એને ઊંડા સંતોષની લાગણી થાય છે તેનું નૈતિક, બૌદ્ધિક અને લાગણીની રીતે શું મહત્ત્વ છે? આપણે જો ઉત્તમ નૃવંશશાસ્ત્રીય બાબતોને તપાસીએ તો આપણને સમજાય છે કે ભારતમાં ચૂંટણીઓ થોડે અંશે રાજકીય છે. એની સમજણ તો સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક કાર્યની રીતે છે જેમાં વ્યક્તિ સમાનતા અને ગૌરવનો દાવો કરી શકે છે. ચૂંટણી વખતે તે બ્રાહ્મણો કે અન્ય સવર્ણોની સાથે એક હરોળમાં ઊભો રહી શકે છે જે તે બીજા કોઈ પ્રસંગે કરી શકતો નથી. એટલે કે પેલા કરવા દેતા પણ નથી. જુદા જુદા રાજકીય પક્ષના લોકો જે સત્તા પર પહોંચી ગયા પછી તમને ધૂળ સમાન ગણે છે, તેઓ તમારો મત મેળવવા તમને આજીજી કરતા આવે છે. ચૂંટણીના પ્રસંગે તમારા હાથમાં જે મતપત્રક છે તે દર્શાવે છે કે જે સમાજ તમને ગણકારતો નથી ત્યાં તમને લાગે કે મારું પણ મહત્ત્વ છે. તમારા માટે આ ગૌરવ અને સમાનતાની પળ છે. તમે એવાં સ્ત્રીપુરુષો સાથે ઊભા રહો છો જેઓ સામાન્યપણે તમને નજીક આવવા દેતા નથી. ચૂંટણી એક તાત્વિક કર્મ છે, ગંભીર અને મહત્ત્વનું સાંસ્કૃતિક કાર્ય છે જે વ્યક્તિમાં ગૌરવની લાગણી પેદા કરે છે. બ્રિટન કે જ્યાં બધા સાથે સમાન વ્યવહાર થાય છે અને જેઓ ગૌરવની લાગણી અનુભવતા આવ્યા છે, તેમને માટે ચૂંટણી આવી રીતે મહત્ત્વની નથી. ભારતીયો માટે ચૂંટણીઓ એક ધાર્મિક પ્રભાવર્તુળ પૂરું પાડે છે. મતદાનમથકમાં તેઓ પ્રવેશે છે ત્યારે ત્યાં સંપૂર્ણ શાંતિ છે. તેમની સામે એક જાદુઈ યંત્ર છે.

જેનું બટન તે દબાવશે તે સાથે સત્તા પર બેઠેલાનું ભાવિ પણ બદલાઈ જશે. મત આપીને જેવા તે બહાર આવે છે ત્યારે તેમની આંગળીએ કાળી શાહીનું ટપકું છે, જેમ મંદિરમાંથી બહાર આવો ત્યારે કપાળમાં ચાંલ્લો હોય તેમ.

આપણે આપણી આગવી રીતે ચૂંટણીઓને એક ભારતીય સાંસ્કૃતિક પર્વ બનાવી દીધું છે. આપણી પ્રાદેશિક ભાષામાં એ માટે શબ્દો છે 'ચૂંટણી અથવા યુનાવ એટલે કે સાચાની કાળજીપૂર્વક પસંદગી અને જે ખોટું છે તેનો ઈન્કાર. મતનો બીજો અર્થ અભિપ્રાય પણ થાય છે. જો કે મને ખબર નથી કે અન્ય ભાષાઓમાં આવું જ છે કે કેમ. તમારો મત એ ઘટના પ્રત્યેની પ્રતિક્રિયા માત્ર નથી કે તમારી લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ જ નથી. એ તો વિચારપૂર્વક અપાયેલો યુકાદો છે. જો કે વ્યવહારમાં બહુ ઓછા લોકો આવું કરે છે. પરંતુ અભિપ્રેત તો એ છે કે બધા તેમ કરે. બીજી પણ એક નોંધવાલાયક બાબત છે. મત આપવાની પ્રક્રિયાને મતદાન કહેવાય કહેવાય છે. દાન એટલે ભેટ જેમ ગૌદાન, બ્રહ્મદાન અને રક્તદાન. કેટલીક મહિલાઓને એક સર્વેક્ષણમાં પૂછવામાં આવેલું કે તેમણે મતદાન કેમ કર્યું, ત્યારે એમાંની કેટલીકે કહેલું કે આ એમને મહાપ્રયાસે મળેલો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, જેનો એમણે નિઃસ્વાર્થપણે ઉપયોગ કરવાનો છે. એ દેશના ઉપયોગની બાબત છે, એનાથી પુણ્ય મળે છે, એ નિઃસ્વાર્થ કાર્ય છે. મોટાભાગના ભારતીયો ખરેખર આવું કરે છે, એમ વિચારવું વિચિત્ર લાગે તેવું છે. તેમ છતાં હકીકત તો એ છે કે બધાએ તેમ કરવું જોઈએ એમ બધા વિચારે છે. આ માન્યતા પાછળ એક ઊંડા નૈતિક સંસ્કાર પડેલા છે અને આપણને તે જોવાની દૃષ્ટિ સાંપડે છે.

હવે, હું અન્ય એક ક્ષેત્રની વાત કરવા જઈ રહ્યો છું. જ્યાં પણ આપણા રાજકીય જીવનનું ઘડતર આપણી સંસ્કૃતિ



કરે છે જેને હું રાજકીય જીવનનું કુટુંબીકરણ કહું છું. વારસાઈની રીતે માબાપનું સ્થાન એમનાં બાળકો અથવા એમના પુત્રો અથવા એમની પુત્રવધૂઓ જે વ્યાપક રીતે ભારતમાં પ્રહણ કરે છે તેવું બીજા કોઈ દેશમાં થતું હોય એવું હું માનતો નથી. જ્યોર્જ બુશ એના પિતા પછી પ્રમુખપદે આવ્યા અને કેનેડી જે રીતે રાજકીય કુટુંબ ગણાય છે એવું ક્યારેક ક્વચિત બની જાય છે ખરું. આપણે ત્યાં તો એ રોગચાળા જેવું વ્યાપક છે. ચાલો, હું થોડા આંકડા આપું. છેલ્લી લોકસભામાં ૪૦થી ઓછી વયનામાંથી ૨/૩ જેટલા સાંસદો તેમનાં માતાપિતાને કારણે હતા. ૩૦થી ઓછી વયના સાંસદોની વાત કરીએ તો એ બધા જ તે સ્થાને કૌટુંબિક સંબંધને કારણે જ હતા. હજુ સહેજ આગળ જઈએ તો લોકસભા અને રાજસભાની ૭૦ ટકા મહિલા સાંસદો કુટુંબ સંબંધે જ ત્યાં પહોંચી હતી. આવું એક કે બીજા સ્વરૂપે ૧૯૫૨થી ચાલતું આવે છે. આને અન્ય કઈ રીતે સમજાવી શકાય?

ચૂંટણીના પ્રસંગે તમારા હાથમાં જે મતપત્રક છે તે દર્શાવે છે કે જે સમાજ તમને ગણકારતો નથી ત્યાં તમને લાગે કે મારું પણ મહત્ત્વ છે. તમારા માટે આ ગૌરવ અને સમાનતાની પળ છે...

અન્ય દેશો કરતાં ભારતમાં કુટુંબ આપણી સંસ્કૃતિમાં જે પ્રકારે કેન્દ્રસ્થાને છે તેનું જ આ કારણ હોઈ શકે તેમ લાગે છે. કૌટુંબિક સંબંધો ભારતમાં સૌથી વધારે મજબૂત છે. તમે ચોક્કસ કુટુંબના છો અને તેના પુત્ર કે પુત્રવધૂ છો તો એ બાબત તમારી પર જબરદસ્ત અપેક્ષા અને દબાણ ઊભું કરે છે કે તમે પણ તે માર્ગે જ જાઓ. એક કૌટુંબિક કર્તવ્યની જબરદસ્ત ભાવના તમને ઘેરી વળે છે. એથી તમને એમ લાગે છે કે જો તમે કુટુંબને મદદરૂપ ન થયા તો તમે માતા-પિતાને છેલ્લે દીધો છે. આપણા સમાજમાં વિવિધ કારણસર, જેની ચર્ચા કરવાને અહીં અવકાશ નથી, લોકો કુટુંબના

સભ્યોમાં જ અને જ્ઞાતિના સભ્યોમાં જ વિશ્વાસ ધરાવતા હોય એવું લાગે છે. તમારા કુટુંબમાં તમે શ્રદ્ધા ધરાવો છો. તમારી જ્ઞાતિના સભ્યોમાં તમને શ્રદ્ધા છે. એમને તમે લાખો રૂપિયા આપો છો ત્યારે એનું કશું લખાણ હોતું નથી. પણ બધાને ખબર છે કે તે પાછા વાળવામાં આવશે. કુટુંબ અને જ્ઞાતિની સાંકડી દુનિયાની બહાર જે દુનિયા છે તે અજાણ્યા લોકોની છે, જેમનામાં તમને વિશ્વાસ કે સહાનુભૂતિ નથી. ભારતમાં કુટુંબ એ એક શ્રદ્ધાનો ટાપુ છે. જો હું સત્તામાં હોઉં અને મહત્ત્વાકાંક્ષી લોકોથી ઘેરાયેલો હોઉં તો હું કોની નિમણૂક કરીશ? હા, હું કુટુંબના સભ્યોની કે જ્ઞાતિના સભ્યોની કરીશ જેમનામાં મને એટલો વિશ્વાસ તો છે કે તેઓ વિશ્વાસભંગ નહીં કરે. એ એવું કેમ નહીં કરે? કારણ કે જો તે એમ કરશે તો તેમની પત્નીઓ કે કાકીઓ-માસીઓ કે કાકાઓ-માસાઓ, જે બધાં મારાં સગાં છે તે મારા વતી તેમના પર દબાણ લાવશે. આ બધાના પરિણામે ભારતમાં રાજકારણ એ એક કૌટુંબિક વ્યવસાય બની ગયો છે.

સહેજે આશ્ચર્ય નથી કે આપણું રાજકારણ ગંભીરપણે ઘવાયું છે. કેટલાક સંમત નહીં થાય. તેમના મતે, કુટુંબે ભારતીય લોકશાહીને ચાલતી રાખી છે. સોનિયા ગાંધી ન હોત તો કોંગ્રેસ વિખેરાઈ ગઈ હોત, કારણ કે એ બધા કોઈ ચોક્કસ નેતા બાબતે સંમત ન થયા હોત અને ૨૦૧૪ પહેલાં પાર્ટી વિખેરાઈ ગઈ હોત. એમના મતે, ભલે સંમતિની રીતે નહીં, પણ વારસાઈની રીતે કોઈ ને કોઈની સત્તા ચાલુ તો રહેવી જોઈએ.

હું જો કે આ વાત સાથે સંમત થતો નથી. રાજકારણના કુટુંબીકરણને કારણે કેટલીક બાબતો અવશ્ય બની છે. રાજકારણમાં તેજસ્વી લોકો હવે બહુ રહ્યા નથી. વળી, સરકારની ગેરરીતિઓને છાવરવાનું ઘણું સહેલું થઈ ગયું છે. મારા પછી મારો દીકરો જ આવવાનો હોય તો મને ખાતરી રહેવાની કે મારાં ખોટાં કાર્યો ઉઘાડાં નહીં પડે. જો કે એનાથી જાહેર મૂલ્યો નબળાં પડે છે. કારણ કે મને ખાતરી હોય છે કે હું જાહેર મૂલ્યો નહીં જાળવું તો પણ મને કશું થવાનું નથી.



આપણા રાજકારણને આપણી સંસ્કૃતિનો ઓછાઓ લાગ્યો હોય એવી બીજી એક બાબત છે જ્ઞાતિપ્રથા. તમારી પાસે મારા કરતાં ઓછા પૈસા હોય એનો અર્થ એ નથી થતો કે તમે મારાથી ઊતરતી કક્ષાના માણસ છો. તમારું માનવીય ગૌરવ મારા માનવીય ગૌરવ જેટલું જ મૂલ્યવાન છે. તે જળવાવું જોઈએ. ભારતમાં જળવાવું નથી. તમે કંઈક હો નહીં તો તમે નગણ્ય છો. લોકોને ધૂળની જેમ ગણવામાં આવે છે. તે બધામાં સામે ઊભા રહેવાની હિંમત હોતી નથી. એક નાનકડા દાખલાથી મારો મુદ્દો સ્પષ્ટ કરું. મારા ગામમાં એક પૈસાદાર માણસ હતો. હું જ્યારે છ વર્ષનો હતો ત્યારે મારા પિતા સાથે કંઈક કામ અર્થે અમારે એમને મળવા જવાનું થયેલું. અમે બેઠા હતા અને એમનો મોચી

રાજકારણના કુટુંબીકરણને કારણે રાજકારણમાં તેજસ્વી લોકો હવે બહુ રહ્યા નથી. વળી સરકારની ગેરરીતિઓને છાવરવાનું ઘણું સહેલું થઈ ગયું છે. જો કે એનાથી જાહેર મૂલ્યો નબળાં પડે છે...

આવ્યો, જેણે એમનાં જૂતાં બનાવ્યાં હતાં. પેલા પૈસાદાર માણસે એક જોડો પહેરી જોયો, જે એને બરાબર ફિટ ન થયો. એમણે પેલા મોચીને જોડો ઠીક કરવાનું ન કહ્યું પણ જોડો ઉપાડીને પેલાના કપાળમાં માર્યો. પેલો તો લોહીલુહાણ થઈ ગયો. કશું બોલવાને બદલે એ ધ્રૂજવા લાગ્યો. પછી વારંવાર આજીજી કરી માફી માગવા લાગ્યો. એણે બધી જ નૈતિક જવાબદારી પોતે વહન કરી લીધી. આવા તો કંઈક કિસ્સા બાળપણના અને કિશોરાવસ્થાના મને યાદ છે.

આપણી જ્ઞાતિપ્રથામાં એક વ્યક્તિનું ગૌરવ રામભરોસે હોય છે. હું કંઈક હોઉં તો જ આશા રાખી શકું કે મને માન મળશે. એટલે કે માણસ કઈ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે એની સાથે જ એના માન-સન્માન જોડાયેલાં રહે છે. તમે શું છો એટલું જ કહેવું પૂરતું નથી. તમારે એ પણ કહેવું પડે કે પહેલાં તમે આ હતા ને તે હતા.

એક વખત મેં લશ્કરના અધિકારીઓને આવું કેમ છે તે સમજાવવા કહેલું. એ બધાએ કહેલું કે એ તો બહુ જરૂરી છે, તો જ લોકો આપણી સાથે સારી રીતે વર્તે. હું ભૂતકાળમાં ક્યો હોદ્દો ધરાવતો હતો તે બહુ મહત્ત્વનું હોય છે. એ પ્રમાણે ન થાય તો આપણને અપમાનજનક લાગે. આપણી સ્વમાનની અને સ્વભાનની લાગણી પાછળ જ્ઞાતિ રહેલી હોય છે. આપણે સતત આપણી જાતને કોઈની સાથે સરખાવ્યા વિના જીવી જ નથી શકતા.

જ્ઞાતિવાળી વાત થોડી ક્ષીણ થાય તો એનું સ્થાન સમૃદ્ધિ લે છે. આ સમૃદ્ધિ એ માત્ર ઉપભોગ અર્થે નથી, એ તો દેખાડાની પણ ચીજ છે. વિદેશીઓ ઘણીવાર સાચું કહેતા હોય છે, ધનવાન ભારતીયો ભપકાનો દેખાડો કરે છે. જે અંતે તો એમની લઘુતાગ્રંથિ જ પ્રગટ કરે છે. જો તમે તમારી સમૃદ્ધિને સહજતાથી લેતા હો તો તમારે પાંચે આંગળીએ હીરાની વીંટીઓ પહેરવાની જરૂર નથી. અથવા તો તમારી પત્નીને મોંઘી ઢીંગલીની જેમ શણગારવાની જરૂર નથી.

જ્ઞાતિપ્રથાના પાયામાં બીજી એક બાબત રહેલી છે તે છે સત્તા. અહીં જ રાજકારણનો પ્રવેશ થાય છે. તમારી પાસે સત્તા હોય તો તમે રાજકીય બ્રાહ્મણ છો. એક સલામતી અધિકારી જો ધોળી ટોપીવાળા પાસે ‘ઓળખ’ જાણવા માગવાની હિંમત કરે તો સમજો કે એણે નોકરી ગુમાવી દીધી! ભારતમાં જો તમારી પાસે સત્તા હોય તો, બીજા બધા જે નીતિનિયમો પાળે છે તે પાળવામાંથી તમે મુક્ત છો.

(ક્રમશઃ)

...અને તેમણે શાંત ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘શું તમને જે કહ્યું તે કહેનાર હું હતો? અને હું કહી રહ્યો હતો, ત્યારે જ શું હું સાંભળી પણ રહ્યો ન હતો?’

- ખલિલ જિબ્રાન



આંકડાની રજૂઆત શુદ્ધ સ્વરૂપે કે ટકાવારીમાં?

મુનિ દવે

હમણાં(એપ્રિલ-૨૦૨૧ના અંતે) ભારત સરકારે નવો વિશ્વરેકોર્ડ બનાવ્યો. દુનિયાના દેશોની તુલનાએ આપણે સૌથી વધુ લોકોને (૧૨ કરોડ) કોરોનાની રસી આપી. સરકારે આને ભવ્ય સિદ્ધિ ગણાવી.

અલબત્ત, આ સારી બાબત છે, પણ કોઈ અદ્ભુત બાબત નથી બનતી. આપણી પાસે ઘણાં વર્ષોથી દેશના દરેક નાગરિક પાસે પહોંચવા માટે એક વ્યવસ્થાનું માળખું ગોઠવાયેલું છે જ. જેના દ્વારા આપણે થોડા થોડા વખતે ચૂંટણીઓ કરીએ છીએ, બાળકોને પોલિયો અને શીતળા જેવી રસી ઘરે ઘરે જઈને આપીએ છીએ અને તે દ્વારા દરેક નાગરિકો સુધી પહોંચીએ છીએ.

આ ૧૨ કરોડનો આંકડો ૩ મહિને પહોંચ્યો છે. હજુ રસીકરણની પ્રક્રિયા ચાલુ જ રહેશે. એવું કહેવાય છે કે જો આ ગતિથી એ પ્રક્રિયા ચાલુ રહેશે તો આખા દેશની જનતાને આવરી લેતાં ત્રણેક વર્ષ લાગે. હવે વિચારો, આ ૧૨ કરોડનો આંકડો એ બતાવે છે કે આપણે મહાન કામ કર્યું છે? આ વાતને આપણે બીજી રીતે જોઈએ.

હમણાં ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન મનમોહન સિંગે હાલના વડાપ્રધાનને એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં કેટલાંક સૂચનો કર્યાં. રાજકારણીઓની ટેવ મુજબ, એક પ્રધાન, પીયૂષ ગોએલે તેના પર ટકોર કરી કે “ડો. સિંગ કેટલાક આંકડા શુદ્ધ-સ્વતંત્ર આંકડા(એબ્સોલ્યૂટ નંબર્સ) તરીકે આપે છે અને કેટલાક ટકાવારી(પર્સન્ટેજ)માં આપે છે. તેમણે બધા આંકડા એક રીતે આપ્યા હોત તો સમજી શકાત કે હાલની સરકારે કેટલું સારું કામ કર્યું છે.”

આંકડાશાસ્ત્રમાં આંકડા એવી રીતે આપવાના હોય કે જેથી તેને વાંચનારને તેની ગંભીરતા, તેની સચ્ચાઈ સમજાઈ શકે અને તે માટે ત્વરિત અને ઉચિત નિર્ણયો લઈ શકે.

આપણે આ ‘૧૨ કરોડ’ને શુદ્ધ આંકડાને બદલે ટકાવારી રીતે જોવા પ્રયાસ કરીએ તો સમજાશે કે તે દેશની કુલ જનસંખ્યાની ૧૦%થી પણ ઓછી સંખ્યા છે જેને પહેલી રસી અપાઈ છે. અને તેમાં પણ બે ડોઝ લેનાર તો માત્ર ૨% ટકા જ છે. આ સામે દુનિયાના ઘણા દેશોએ તેમની આબાદીના ૩૦%થી ૫૦% સુધીની જનસંખ્યાને બે ડોઝ આપી દીધા છે. વાઈરસના નિષ્ણાતોના કહેવા મુજબ જો કોઈ સમૂહ કે દેશમાં કોરોના સામે રક્ષણ આપવું હોય તો તેની કુલ સંખ્યાની ૫૦% આબાદીને કોઈ ખાસ રસીની ખાસિયત મુજબ રસીના બે ડોઝ આપી દેવા જોઈએ. એ ખાસ રસીનો માત્ર એક ડોઝ દેવાથી એ રક્ષણ પ્રાપ્ત ન થાય. આપણને કોરોનામુક્ત થતાં કેટલાં વર્ષો લાગશે તેની ગંભીરતા આ ટકાવારી બતાવે છે. આપણે આપણી વસ્તીની સંખ્યાનો દોષ ન કાઢીએ. વસ્તીમાં વધારો રાતોરાત નથી થયો. આપણી દરેક યોજનાઓ હાલની જનસંખ્યાના આધારે જ ઘડાય.

મુદ્દો એ છે કે ક્યારે શુદ્ધ આંકડા રજૂ કરવા અને ક્યારે ટકાવરીમાં રજૂ કરવા? તો હું એન્જિનિયર તરીકે એમ કહું કે જ્યાં આપણું લક્ષ્ય ‘ઝીરો રિફેક્ટ’ હોય, એક પણ ભૂલ આપણને સ્વીકાર્ય ન હોય, ત્યાં આંકડા શુદ્ધ સ્વરૂપે દેખાડવાના, ટકાવારીમાં નહીં. દા.ત. એક મિનિટમાં હૃદયના કેટલા ધબકારા ચૂકી જવાય છે, વિમાનના અકસ્માતો, વિમાનમાં અને વાહનોમાં ડિઝાઈનની અને ફીટમેન્ટની ભૂલો, ગ્રાહકની ફરિયાદો, રસ્તા પરના પ્રાણઘાતક અકસ્માતો, આગના બનાવો, યુદ્ધમાં કેટલા સૈનિકોનાં મોત થયાં, વગેરે માહિતી શુદ્ધ આંકડામાં આપીએ તો તેની ધારી અસર પડે. તેને જો ટકાવારીમાં જોઈએ તો નગણ્ય લાગે. સ્વાભાવિક છે કે આવો એક પણ બનાવ કે



એક પણ મૃત્યુ કોઈને પણ સ્વીકાર્ય ન હોય.

આ રીતે જોતાં, કેટલાને રસી અપાઈ, બજેટમાં આરોગ્ય માટે કેટલી રકમ ફાળવી, તે ટકાવારીમાં હોય. કેટલાનું કોરોનામાં મોત થયું, કેટલા મોત ઓક્સિજન ન મળવાથી થયા, વગેરે બનાવો શુદ્ધ આંકડામાં હોય, તો તેની ગંભીરતા સમજાય. જેમ ગોરખપુર કે ભોપાલ કે રાજકોટમાં એક મહિનામાં કેટલાં નવજાત બાળકોનાં સરકારી હોસ્પિટલોમાં મોત થયાં તે શુદ્ધ આંકડા આપણને ગમગીન કરી દે છે. આ બધામાં આપણું લક્ષ્ય ‘ઝીરો ડિફેક્ટ’ જ હોવું જોઈએ. તેને ટકાવારીમાં લઈને સંતોષ ન લેવાય.

દુનિયાના દેશોની તુલનાએ આપણે સૌથી વધુ લોકોને (૧૨ કરોડ) કોરોનાની રસી આપી. આ ‘૧૨ કરોડ’ દેશની કુલ જનસંખ્યાની ૧૦%થી પણ ઓછી સંખ્યા છે, જેને પહેલી રસી અપાઈ છે. અને તેમાં પણ બે ડોઝ લેનાર તો માત્ર ૨% ટકા જ છે. આ સામે દુનિયાના ઘણા દેશોએ તેમની આબાદીના ૩૦%થી ૫૦% સુધીની જનસંખ્યાને બે ડોઝ આપી દીધા છે...

કેટલીક વાર આંકડાઓ સાચા હોય પણ જમીની હકીકત જુદી હોય. જેમ કે, નિશાળનાં દસ બાળકોના એક વર્ગમાં દસ કેળાં આપ્યાં. પણ શું દરેક બાળકને એક કેળું મળ્યું? કે બે બાળકોને ત્રણ-ત્રણ, બીજા બેને બે-બે આપ્યાં, ને બાકીનાં ચારને એક પણ ન મળ્યું! રાહત તરીકે આપાતી લ્હાણીઓમાં આવું થવાનો પૂરો સંભવ છે. કુલ રૂપિયા ફાળવ્યાનો આંકડો બહુ મોટો હોય પણ ખરેખર અસર કેટલાને પહોંચી? દા.ત. સરકાર મોટો પ્રચાર કરે છે કે રજિસ્ટર્ડ કામદારોને અમુક હજાર રૂપિયા અપાશે. ગુજરાત સરકાર કોર્ટમાં જાહેર કરે છે કે ગુજરાતમાં ૧૮ લાખ કામદારો છે. તેમાં માત્ર ૭૦૦૦ રજિસ્ટર્ડ છે. તેમને અમે પૈસા આપ્યા છે. તેવું અન્ય રાજ્યોમાં છે.

મારો ઈન્ડસ્ટ્રીનો અનુભવ કહું તો —

૪૯૪



એક કંપની છે, જે દર પંદર દિવસે એક કન્ટેનર લોડ પ્લાસ્ટિક્સની ૧૫ લાખ લોન્ડ્રી બેગો અમેરિકાની એજન્સીને મોકલે છે. હમણાં તેના આવા એક લોટમાં ૧૦ બેગમાં એક જગ્યાએ પ્રિન્ટિંગ બરાબર નહોતું, એક અક્ષર ઝાંખો છપાયેલો. આથી કડક ફરિયાદ આવી. પ્રિન્ટિંગ પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલા બધાએ ભેગા થઈને આવું કેમ થયું અને આવું ફરી ના થાય એ માટે શું કરવું તેની ચર્ચા કરી, એનો રિપોર્ટ બનાવ્યો અને ભેગા થઈ ચર્ચા કરી છે તેના પૂરાવારૂપે તેનો વીડિયો બનાવી ગ્રાહકને મોકલવો પડ્યો. આ છે સામાન્ય બાબતોમાં પણ ઝીરો ડિફેક્ટનો આગ્રહ.

આપણી સમજમાં આ ઝીરો ડિફેક્ટ બિલકુલ બેસતું નથી. આપણી પાસે એક સુવાક્ય હાથવગું છે: ‘માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર’. આપણી બહોળી જનસંખ્યાને કારણે આપણને કોઈ અકસ્માતો કે મૃત્યુનો આંકડો, જે મોટો લાગવો જોઈએ તે લાગતો જ નથી.

એક પ્રતિભાશાળી મૂર્તિકાર હતો. કોઈનું પણ પૂતળું બનાવે તે એટલું જીવંત હોય કે મૂર્તિ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે ભેદ જ ન રહે. એક જ્યોતિષીએ તેને કહ્યું, ‘તમારું મૃત્યુ નજીક છે.’ એ ખૂબ ગભરાઈ ગયો, પણ પછી તેને એક યુક્તિ સૂઝી. તેણે પોતાના જેવી જ અગિયાર મૂર્તિ બનાવી અને યમદૂત આવ્યો ત્યારે પોતે એ મૂર્તિઓની વચ્ચે ઊભો રહી ગયો. યમદૂત આવ્યો, એકસરખી મૂર્તિઓમાં મૂર્તિકાર કોણ તે કળી શક્યો નહીં અને પાછા જઈ ઈશ્વરને પોતાની મૂંઝવણ કહી. ઈશ્વરે તેને એક યુક્તિ બતાવી. બીજે દિવસે એ પાછો ગયો અને મૂર્તિઓની વચ્ચે ફરતો બોલ્યો, ‘મૂર્તિઓ છે તો આબેહૂબ, પણ એક ખામી રહી ગઈ છે.’ તરત છુપાયેલો મૂર્તિકાર બહાર આવ્યો અને બોલ્યો ‘કઈ ખામી?’ યમદૂત હસ્યો અને તેને પોતાની સાથે લઈ ગયો.

કોડિયું

પુસ્તકનું ટાઈટલ જ કેટલું ભયાનક અને સંમોહક છે!

વિશાલ ભાદાણી

‘વેપનાઈઝ્ડ લાઈઝ : હાઉ ટુ થિંક ક્રિટિકલી ઈન ધ પોસ્ટ ટ્રુથ એરા’ લેખક ડેનિયલ જે. લેવિટિન(૨૦૧૭). આ પુસ્તક આપણને શબ્દો અને આંકડાઓની માયાજાળમાં છુપાવેલાં જુદાણાં કેમ પકડવાં તેની તરકીબો શીખવે છે! દુનિયાભરનાં સમાચારપત્રો, સામયિકો અને વિચારકોએ આ પુસ્તકનાં પુષ્પ-વર્ષાથી જરાય ઓછા નહીં એવાં વખાણ કર્યાં છે. લેખક ન્યુરોસાયન્સ્ટ અને પ્રોફેસર છે.

કોઈ કંપની પોતાની કોઈ પ્રોડક્ટ/સેવા વેચવા માટે, કોઈ રાજકારણી પોતાની સત્તા બરકરાર રાખવા માટે કે કોઈ બની બેઠેલા ધર્મગુરુ પોતાના ચેલાઓને જકડી રાખવા માટે અસત્યનો ‘સત્ય’ તરીકે વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરે ત્યારે એમના પર વિશ્વાસ ધરાવતા લોકોએ એમની વાતોમાં કેટલું સત્ય છે એ જાણી લેવું; નહીંતર એમણે વૈચારિક ગુલામી સ્વીકારવા તૈયાર રહેવું.

લોર્ડ આલ્ફ્રેડ ટેનિસને કહ્યું છે, ‘એ લાઈ વિચ ઈઝ હાફ અ ટ્રુથ ઈઝ એવર ધ બ્લેકેસ્ટ ઓફ લાઈઝ’

એક તો તીર અને એમાંય ઝેર પાયેલું! આંકડાઓ અને શબ્દોની રમત દ્વારા કોઈ સ્થાપિત હિતને લોકોના મનમાં સત્ય તરીકે ઠસાવવા માટે કોઈપણ ક્ષેત્રના સત્તાધીશો દ્વારા જે પાસાં ફેંકવામાં આવ્યાં છે એ લગભગ સફળ થયાં છે. સત્યને વધારીને, ઘટાડીને, મરડીને, ઓગાળીને, ચોળીને, ગાળીને જે રજૂ કરવામાં આવે છે એના માટે અંગ્રેજીમાં કેટલાક નવા શબ્દો પ્રયોજવામાં આવે છે; જેમ કે કાઉન્ટરનોલેજ, નિઓ-ટ્રુથ, એન્હેન્સ્ડ ટ્રુથ, ડિકેક્યૂઅલાઈઝેશન, હાઈપર ટ્રુથ, સ્યૂડો ફેક્ટ્સ, ફેક ન્યૂઝ વગેરે. વર્ષ ૨૦૧૬માં ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી દ્વારા ‘પોસ્ટ ટ્રુથ’ શબ્દને ‘વર્લ્ડ ઓફ ધ યર’ જાહેર કરવામાં આવેલો અને તેની સરસ વ્યાખ્યા પણ આપવામાં આવેલી કે ‘રિલેટિંગ ટુ

ઓર ડિનોટિંગ સર્કમ્સ્ટન્સિઝ ઈન વિચ ઓબ્જેક્ટિવ ફેક્ટ્સ આર લેસ ઈન્ફ્લુઅન્શ્યલ ઈન શેપિંગ પબ્લિક ઓપિનિયન ધેન અપીલ્સ ટુ ઈમોશન એન્ડ પર્સનલ બિલિફ’ એટલે કે એવી ઘટનાઓ અને સંજોગો કે જેના પર વિશ્વાસ કરવા માટે લોકો વસ્તુલક્ષી તથ્યોને બદલે પોતાની લાગણીઓ અને માન્યતાઓ પર આધાર રાખે. ઉદાહરણ તરીકે, મને કોરોના થાય જ નહીં! પોસ્ટ ટ્રુથમાં પોસ્ટ એટલે ‘પછીનું’ કે ‘અનુ’(જેમ કે પોસ્ટ વર્લ્ડ વૉર—વિશ્વયુદ્ધ પછીનું) એમ નથી; અહીંયા એનો અર્થ થાય છે ‘અપ્રસ્તુત’!!

સૌથી પહેલી પ્રયુક્તિ છે કેટલાંક તથ્યો સાથે ભળતાં અથવા તો નર્યાં જુદાણાં ભેળવીને પોતાની વાત રજૂ કરવી. ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલાં છ વાક્યો વાંચો:

૧. આપણા શરીરમાં ૬૦% પાણી હોય છે.
૨. માણસના લોહીમાં ૯૨% પાણી હોય છે.
૩. દુનિયામાં ઘણી બધી જગ્યાએ સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક પાણી પીવામાં આવે છે.
૪. દુનિયાના કુલ પાણીમાંથી માત્ર ૧% પાણી જ પીવાલાયક હોય છે.
૫. તમે ક્યાંય પણ બહાર જાઓ તો બોટલ્સ-પાણી પીવાનો આગ્રહ રાખો કેમ કે એ જ શુદ્ધ પાણી હોય છે.
૬. મોટાભાગના સ્વાસ્થ્ય-સંશોધકો બોટલ્સ-પાણી પીવાનું જ સૂચવે છે અને તેઓ પોતે પણ આવું જ પાણી પસંદ કરે છે.

સમજ્યા? કેટલાંક તથ્યો સાથે ભળતાં તથ્યો અને છેલ્લે છેલ્લે તો બોટલ્સ-પાણી વેચવાની ગંધ તમને ન આવી હોય તો તમારી સામાન્ય-બુદ્ધિનો ટેસ્ટ કરવો! ‘મોટાભાગના સ્વાસ્થ્ય-સંશોધકો’ એટલે કોણ? એ કઈ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે? અને તેઓ પોતે પણ ‘આવું જ પાણી પસંદ



કરે છે' એટલે ક્યાં? એમના ઘેર? રેસ્ટોરાંમાં? પાર્ટીમાં?

આ પુસ્તકના લેખક ડેનિયલ જે. લેવિટિન કહે છે કે “અસત્ય પર વિશ્વાસ કરવો એ ઘણી વખત નિર્દોષ પણ હોય છે જેમ કે સાન્તાકલોઝ છે અથવા તો ફ્લાણા રંગના કપડાં મને વધારે સુટ થાય છે એ માનવું એ હાનિકારક નથી, પણ મુશ્કેલી ત્યારે સર્જાય કે જ્યારે આપણે કોઈપણ બાબતને ‘એ અસત્ય હોઈ જ ન શકે એવો વધુ પડતો આત્મ-વિશ્વાસ ધરાવતા થઈ જઈએ’ એ આપણી ટેવ પડી જાય.

૨૦૧૬માં સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટીએ ૧૮ મહિના સુધી હાઈસ્કૂલ અને કોલેજમાં ભણતા ૭,૮૦૦ વિદ્યાર્થીઓનો એક અભ્યાસ કર્યો જેમાં એ વિદ્યાર્થીઓ ઈન્ટરનેટ પર જે કંઈ પણ સર્ચ કરે છે એમાં રહેલાં તથ્યોની એ લોકો ચકાસણી કરે છે કે કેમ એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. એનું જે પરિણામ આવ્યું એ ખૂબ જ નિરાશાજનક છે. સંશોધકોએ એક જ શબ્દમાં એ પરિણામને વર્ણવ્યું છે: બ્લિક! ઉજ્જડ, વેરાન! આપણે ત્યાં અત્યારે હાઈસ્કૂલ, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ ઈન્ટરનેટ પરની માહિતી(એન્હેન્સ્ડ ટ્રુથ)ને જે હદે સત્ય માનીને અભ્યાસ કરે છે એ જોતાં આપણા દેશનું ભવિષ્ય કેવું હશે એ આંકવું અઘરું નથી. આવા તમામ વિદ્યાર્થીઓ/સંશોધકો માટે આ પુસ્તક આંખ-ઉઘાડનારું છે અને ઈન્ટરનેટ પર તથ્યો કેમ ચકાસવાં તેના ટૂંક પછા આપવામાં આવ્યાં છે.

આ પુસ્તક ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે:

૧. આંકડાઓનું મૂલ્યાંકન

૨. શબ્દોનું મૂલ્યાંકન

૩. દુનિયાનું મૂલ્યાંકન

વળી, દરેકમાં એકદમ પ્રેક્ટિકલ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે, ‘કેલિફોર્નિયામાં ૩૫ વર્ષ પહેલાં ડ્રગ્સ પરની બંધી હટાવી લેવામાં આવેલી; ત્યારથી લઈને આજ સુધી દર વર્ષે ડ્રગ્સના વ્યસનીઓની સંખ્યા બમણી થઈ છે.’ આ આંકડાઓનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું? શું એ સાચા છે? હવે પ્રત્યેક માણસ માટે એ શક્ય નથી હોતું કે એ માહિતીના સ્રોત સુધી જાય અને અન્ય આંકડાઓ સાથે સરખાવે! પણ

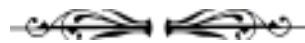
લેખક આમાં સામાન્ય બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચવે છે. માની લો કે ૩૫ વર્ષ પહેલાં કેલિફોર્નિયામાં એક જ માણસ ડ્રગ્સ લેતો અને એ સંખ્યા દર વર્ષે બમણી થઈ તો આમ થાય ૧; ૨; ૪; ૮; ૧૬; ૩૨; ૬૪; ૧૨૮; ૨૫૬; ૫૧૨; ૧૦૨૪; ૨૦૪૮; ૪૦૯૬; ૮૧૯૨; ૧૬,૩૮૪; ૩૨,૭૬૮; ૬૫,૫૩૬; ૧૩૧,૦૭૨; ૨૬૨,૧૪૪; ૫૨૪,૨૮૮; ૧,૦૪૮,૫૭૬ અને એમ ૩૫ વર્ષે એ સંખ્યા ૧૭૦૦ કરોડ થાય! એ ભાઈ, આ પૃથ્વી પર એટલા બધા માણસો જ નથી!!!

ઘણી વખત જે આંકડાઓ અને ટકાવારી રજૂ કરવામાં આવે છે એ ખૂબ જ નાના સેમ્પલ પર કરવામાં આવેલો લૂઝ પ્રયોગ હોય છે અને એમાં પછી આંકડાશાસ્ત્રનો નર્ચો દુરપયોગ હોય છે. દા.ત. પ્રત્યેક ૧૦૦૦ ડાયાબિટીસના દર્દીએ ૧૦% કોરોનાથી મૃત્યુ પામે છે(આ ઉદાહરણ આપવા માટે આપેલ કાલ્પનિક આંકડો છે). આમાં સમજવાનું એ છે કે આવડું મોટું વિધાન કરવા માટે ૧૦૦૦ દર્દીઓનું સેમ્પલ ખૂબ નાનું કહેવાય!

લેખકની સાવ સાદી દલીલ એવી છે કે કોઈપણ આંકડાને એવાને એવા ન સ્વીકારો!

માણસનું મન સતત વાર્તાઓ બનાવે છે. એટલે એ કોઈપણ ઘટના વિષે લાગણીવશ મત બાંધે અને પછી એ સાચું જ છે એના તાર્કિક પુરાવાઓ શોધે છે. આપણે અનેક વખત જોયું છે: બુદ્ધ, વિવેકાનંદ, ગાંધીજી, ચર્ચિલ વગેરેનાં નામે ઘણાં અસત્યો ફરતાં હોય છે. દા.ત. એક પત્ર ગુજરાતમાં ખૂબ પ્રખ્યાત થયેલો કે જેમાં ચર્ચિલ પોતાના દીકરાના આચાર્યને ઉદ્દેશીને કેળવણીની વાતો કરે છે પણ ચર્ચિલ મ્યુઝિયમે ખુલાસો આપ્યો છે કે આવો કોઈ પત્ર ચર્ચિલે એના જીવનમાં લખ્યો જ નથી!

એટલે લેખક જણાવે છે કે કોઈપણનું અવતરણ ટાંકીને વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે એ અવતરણ કોનું છે અને એનો મૂળ સંદર્ભ શું હતો એ જાણવું પડે. અત્યારે જે સંદર્ભમાં એ ટાંકવામાં આવે છે એ મૂળ ઉદ્દેશ સાથે બંધ બેસે છે કે નહીં એ ચકાસવું પડે! આવું બધું કેમ કરવું તેની સાદી



પ્રયુક્તિઓ આ પુસ્તકને રસપ્રદ અને મૂલ્યવાન બનાવે છે. જ્યારે કોઈ એવું કહે કે આપણાં શાસ્ત્રોમાં આવું કહેવામાં આવ્યું છે કે વિજ્ઞાને આ વાત સાબિત કરી છે ત્યારે હું તો મૂળ શાસ્ત્રનું કે વૈજ્ઞાનિકનું નામ પૂછવાની તસ્દી લઉં છું અને તમે જાણો જ છો એમ મોટા ભાગના લોકો પાસે આના સંતોષકારક જવાબો હોતા નથી!! એ સાંભળેલી વાતોમાં મસાલો ઉમેરીને રિપિટ કરતા હોય છે; રિપિટર્સ!!!

કોઈ એમ કહે છે કે અમે આ પ્રોડક્ટ ભારતમાં પ્રથમ વખત લઈને આવ્યા છીએ ત્યારે એ વાત પર દિલ હારી જતાં પહેલાં પૂછવું કે અન્ય કેમ નહીં લાવ્યા હોય? શું પર્યાવરણના નિયમો નડ્યા હશે? સરકારે સ્વાસ્થ્યને લઈને આ પ્રોડક્ટ વિષે ચિંતા રજૂ કરેલી?

લોકો પોતાનાં જુદાણાં એટલા માટે ચલાવી શકે છે; કેમ કે એમને વાંચનારા કે સાંભળનારા લોકોમાં કાંકરામાંથી ઘઉં છૂટ્ટા પાડવાની આવડત નથી હોતી. મારું ચાલે તો હું ક્રિટિકલ થિંકિંગને બોર્ડના ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરું...

આ બધી સમજૂતી બાદ લેખક ક્રિટિકલ થિંકિંગ(સમીક્ષાત્મક—ક્રાંતિક વિચારણા) કેમ કરવું એના પર ભાર આપે છે. એમાં પણ તાર્કિક દલીલો કેવી રીતે બને છે અને એમાંથી અતાર્કિક દલીલો કેમ ઓળખવી વગેરે સમજાવે છે. ત્યાર બાદ એ આ બધું દીવાની જેમ સમજાય જાય એના પ્રેક્ટિકલ ઉદાહરણરૂપે ચાર કેસ-સ્ટડી આપે છે. એ આપે જાતે અનુભવવા જોઈએ એમ મને લાગે છે એટલે એની કોઈ વાત નહીં મૂકતો નથી.

અંતમાં જયોર્જ ઓરવેલની ‘૧૯૮૪’ નામની નવલકથા વિષે વાત કરતાં કહે છે એમાં સરકારના એક નવા મંત્રાલયની કલ્પના મૂકવામાં આવી છે જેનું નામ છે મિનિસ્ટ્રી ઓફ ટ્રુથ જેનું મુખ્ય કામ ઔપચારિક રીતે ઐતિહાસિક હકીકતો અન્ય દસ્તાવેજો અને તથ્યો સાથે

સરકારના હિતમાં સાથે છેડછાડ કરવાનું છે. હદ તો ત્યારે થાય છે કે જ્યારે આ મંત્રાલય એમ કહે છે કે $2 + 2 = 5$!

ક્રિટિકલ થિંકિંગ શા માટે અત્યારે અત્યંત જરૂરી બન્યું છે એ સમજાવતા પ્રસ્તાવનામાં જ શિક્ષક-લેખક લખે છે: ‘ધ મોસ્ટ ઇમ્પોર્ટન્ટ કમ્પોનન્ટ ઓફ ધ બેસ્ટ ક્રિટિકલ થિંકિંગ ધેટ ઈઝ લેકિંગ ઈન અવર સોસાયટી ટુડે ઈઝ હ્યુમિલિટી. ઈટ ઈઝ અ સિમ્પલ યેટ પ્રોફાઉન્ડ નોશન: ઈફ વી રિયલાઈઝ વી ડોન્ટ નો એવરીથિંગ, વી કેન લર્ન. ઈફ વી થિંક વી નો એવરીથિંગ, લર્નિંગ ઈઝ ઇમ્પોસિબલ. સમહાઉ, અવર એજ્યુકેશનલ સિસ્ટમ એન્ડ અવર રિલાયન્સ ઓન ધ ઇન્ટરનેટ હેઝ લેડ ટુ અ જનરેશન ઓફ કિડ્સ હુડુ નોટ નો વોટ ધે ડોન્ટ નો(૧૬)’ લોકો પોતાનાં જુદાણાં એટલા માટે ચલાવી શકે છે કેમ કે એમને વાંચનારા કે સાંભળનારા લોકોમાં કાંકરામાંથી ઘઉં છૂટ્ટા પાડવાની આવડત નથી હોતી. લાગણીવેડાનો એવો મોટો પ્રહાર કરવામાં આવે છે કે લોકો સામાન્ય બુદ્ધિની ઈશ્વરદત્ત શક્તિ પણ હસતા મોઢે ત્યજી દેતા હોય છે! કૃષ્ણ બિહારી ‘નૂર’ કહે છે,

‘સચ ઘટે યા બઢે તો સચ ન રહે,

જૂઠ્ઠા કી કોઈ ઇન્તહા હી નહીં

-ટૂંકમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી વિચારતાં શીખવું પડશે નહીંતર ભારે પડશે!

આ લેખકના બીજાં બે પુસ્તકો પણ ખૂબ જાણીતાં થયેલાં અને ઘણાંએ વાંચ્યાં પણ હશે: ૧) ધ ઓર્ગેનાઈઝ્ડ માઈન્ડ અને ૨) ધીસ ઈઝ યોર બ્રેઈન બ્રીએન ઓન મ્યુઝિક.

મારું ચાલે તો હું બે કામ કરું: ૧) આ પુસ્તકની એક હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એવી સરળ આવૃત્તિ તૈયાર કરું અને ૨) ધોરણ-૧૦ અને ૧૨ના બોર્ડના ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરું; કારણકે તો જ આપણા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વાલીઓ અને સમાજ ક્રિટિકલ થિંકિંગને ગંભીરતાથી લેશે. આમાંથી જ બીજું પુસ્તક જડ્યું છે: ડારેલ હુફનું ‘હાઉ ટુ લાઈ વિથ સ્ટેટિટિક્સ’ એના પર ફરી ક્યારેક...!



૦૩. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી

સકારાત્મક જીવનશૈલી અને મનોવિજ્ઞાન

ત્વિષા ઓઝા

વ્યક્તિ કોઈપણ ઘટનાનો સાક્ષી બને કે પોતે અનુભવ કરે અથવા ફક્ત નિરીક્ષણ માત્ર કરે ત્યારે ઘણા સવાલો ઉદ્ભવે છે. કોઈપણ ઘટના કે અનુભવ પાછળ રહેલાં કારણોને શોધી કાઢવાં એ માનવીની સહજવૃત્તિ છે. આમ તો ‘ઈનબિલ્ટ’ હોય છે પણ ઘણાંનું એ ફોલ્ડર ‘હિડન’ થઈ ગયેલું હોય છે જેને સક્રિય કરવું પડે છે. આ સક્રિયતામાંથી જન્મ થાય છે સંશોધનનો!

સમજાવું. દરેક સંશોધનના મૂળમાં સામાન્ય સવાલ છુપાયેલો હોય છે. જેને તાર્કિક ભાષામાં અનુમાન અને વિજ્ઞાનની ભાષામાં પરિકલ્પના એટલે કે ‘હાઈપોથિસિસ’ કહેવાય છે. આજના સમયમાં બનતી લગભગ દરેક ઘટના અને અનુભવો મોટા ભાગે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન ભેટમાં આપતાં જ જાય છે. આથી સંશોધનો અને સંશોધનકર્તાની સંખ્યામાં વધારો થયો છે અને વિવિધ ક્ષેત્રમાં અવનવી શૈલીથી કામ કરવામાં આવી રહ્યું છે. એડવાન્સ લર્નર્સ ડિક્શનરી ઓફ કરન્ટ ઈંગ્લિશના મતાનુસાર સંશોધન એટલે ‘અ કેરફુલ ઈન્વેસ્ટિગેશન ઓર ઈન્કવાયરી સ્પેશ્યલી થ્રુ સર્ચ ફોર ન્યૂ ફેક્ટ્સ ઈન એની બ્રાંચ ઓફ નોલેજ.’

અહીં જે અનુભવો ને તેમાંથી ઉદ્ભવતા સવાલોની વાત છે, તે કાં તો માનવી અને વસ્તુ કે પરિસ્થિતિની કે પછી એક માનવીની બીજા મનુષ્ય સાથેની આંતરક્રિયાનું પરિણામ હોઈ શકે. સમાજમાં આવા અનેક પ્રશ્નોનું અસ્તિત્વ રહેલું છે. માનવીય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ માનવી દ્વારા! રમૂજ ઉત્પન્ન કરે, નહીં? મનુષ્યના પ્રશ્નો વિસ્તરેલા હોય છે જેવા કે આર્થિક, શારીરિક, માનસિક, સાંસ્કૃતિક અને વાર્તાનિક વગેરે. આ તમામના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસને સામાજિક વિજ્ઞાન કહે છે. આ ક્ષેત્રમાં અનેક શાખાઓ આવેલી છે જેવી કે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન.

સંશોધનના નવા યુગમાં ‘મલ્ટિડિસિપ્લીનરી રિસર્ચ’ તરફ લોકો વળી રહ્યા છે. આ પ્રકારના સંશોધનમાં એક કરતાં વધારે શાસ્ત્રો અને વિષયોનો સામૂહિક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. એ પહેલાં નવા સંશોધનોના નજીકના ભૂતકાળની વાત કરીએ તો ‘ક્વોન્ટિટીટીવ’(સંખ્યાત્મક) રિસર્ચ વધુ પ્રચલિત રહ્યા છે; તેમ છતાં ઈ.સ. ૨૦૧૧થી ‘ક્વોલિટીટીવ’(ગુણાત્મક) રિસર્ચનું નવું ક્ષેત્ર વિકાસ પામ્યું. આ પ્રકારના સંશોધનમાં સંશોધનકર્તા વ્યક્તિલક્ષી અનુભવો અને વિચારોને મહત્ત્વ આપી તારણો રજૂ કરે છે. ખાસ કરીને મનોવિજ્ઞાન જેવા વિષયમાં આ પ્રકારના સંશોધનો ખૂબ જરૂરી છે. મનોવિજ્ઞાન એ વ્યક્તિના વર્તન અને વિચારોનો અભ્યાસ કરે છે. આથી વ્યક્તિગત ભિન્નતા મનોવૈજ્ઞાનિકો માટે સદૈવ રસપ્રદ વિષય રહ્યો છે. એક જ પરિસ્થિતિમાં બે વ્યક્તિઓ શા માટે જુદી જુદી રીતે વર્તે છે? શું તેમના અનુભવો જુદા છે? પરિસ્થિતિને જોવાનો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે? વગેરે સવાલો ઉપજે છે અને તેનો જવાબ મેળવવા વ્યક્તિ સાથે રૂબરૂ વાત કરવી અનિવાર્ય છે. વ્યક્તિલક્ષી માહિતીના ‘મેન્યુઅલ’ ન હોય પણ મૂલ્ય ઘણું હોય! ‘ક્વોન્ટિટીટીવ’ રિસર્ચની કેટલીક મર્યાદાઓ છે જેવી કે વ્યક્તિલક્ષી પરિવર્ત્યો (સુખ, આશા-નિરાશા) વગેરેને મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ દ્વારા માપી ન શકાય. આવાં કારણોસર મનોવિજ્ઞાનમાં ‘ક્વોલિટીટીવ’ રિસર્ચનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે.

આજના સ્પર્ધાત્મક વાતાવરણમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સંભાળ લેવી ખૂબ જરૂરી બની ગઈ છે. માનવીના કેટલાક ગુણો અને અવગુણો જેવા કે સહનશીલતા અને ઈર્ષ્યા અથવા અદેખાઈમાં અનુક્રમે ઘટાડો અને વધારો જોવા મળી રહ્યો છે. આંકડાશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો બંને



વચ્ચે નિષેધક સહસંબંધ જોવા મળે છે. સોશિયલ મીડિયા જે ઈન્ટરેક્ટિવ વેબ એપ્લિકેશન્સ તરીકે વ્યાખ્યાયિત છે અને વૈશ્વિક સ્તરે, ખાસ કરીને પુષ્પ વયના લોકો તેનો વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. એક સંશોધન મુજબ ઈન્ટરનેટનો જરૂર કરતાં વધારે ઉપયોગ કરવાથી સામાજિક યોગ્યતા એટલે કે સોશ્યલ કોમ્પીટન્સમાં ખૂબ ઘટાડો જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રમાં સફળતા મળવી એ યુવાનો માટે શિખર સર કરવા જેટલું ગૌરવવંતુ બની ગયું છે. પોસ્ટ કરેલા ફોટોગ્રાફ પર સારો પ્રતિસાદ મેળવવો જાણે તેમના જીવનનો એકમાત્ર ધ્યેય ન હોય! પરિવર્તન એ જરૂરી છે અને એને સ્વીકારવું પણ જોઈએ પરંતુ માનસિક સ્વાસ્થ્યના જોખમે નહિ. 'ટેક-સેવી' એટલે કે ટેકનોલોજીને જાણીને તેનો ઉપયોગ કરવો એ ખોટું નથી પરંતુ 'અતિ સર્વત્ર વર્જયેત' અધ્યયનમાંથી આદત ને પછી વ્યસનની આ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થવાની ગતિ ઝડપી હોય છે. માનસિકતાને અસર કરતાં પરિબળોમાંથી આ મોખરે છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો માટે આ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. નવાં સંશોધનો પૈકી ઈન્ટરનેટ અને સોશ્યલ મીડિયાને કારણે થતાં માનસિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તેમ જ તેના કારણે વ્યક્તિની નાશ પામતી શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતાઓનો અભ્યાસ વિસ્તરી રહ્યો છે. નિમહન્સ(નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ મેન્ટલ હેલ્થ એન્ડ ન્યૂરો-સાયન્સીઝ)ના એક સંશોધન મુજબ સોશ્યલ મીડિયાને લગતી તકલીફ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર પડતી અસરના અભ્યાસ પરથી સંશોધકોએ એને એક આધુનિક સમયના માનસિક રોગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. જેનું પ્રમાણ યુવા વર્ગમાં વધુ જોવા મળે છે.

મનોવિજ્ઞાનના વિષય-વસ્તુને લઈને વિશ્વભરમાં જ્યારે ચર્ચાઓ થયેલી ત્યારે બે મત ઊભા થયા હતા, જેમાં એક મત મુજબ મનુષ્યનું શરીર અને મન એક જ છે એમ માનનારા લોકો હતા જેને એકત્વવાદ અને બીજા મત મુજબ મન અને શરીર જુદાં છે અને બંને એકબીજાને અસર કરે છે જેને સમાંતરવાદ કહે છે. મનોવિજ્ઞાનમાં કેટલાક વિવાદો છે એમાંનો એક એટલે મન-શરીર સમસ્યા. આ વિવાદનો

પરિવર્તન એ જરૂરી છે અને એને સ્વીકારવું પણ જોઈએ પરંતુ માનસિક સ્વાસ્થ્યના જોખમે નહિ. 'ટેક-સેવી' એટલે કે ટેકનોલોજીને જાણીને તેનો ઉપયોગ કરનાર. પરંતુ 'અતિ સર્વત્ર વર્જયેત' અધ્યયનમાંથી આદત ને પછી વ્યસનની આ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થવાની ગતિ ઝડપી હોય છે...

ઉકેલ નથી, પરંતુ બે મતને યોગ્ય માની મનોવૈજ્ઞાનિકો અભ્યાસ અને ઈલાજ કરી રહ્યા છે. સમાંતરવાદના સમર્થનમાં રહેલા વિજ્ઞાનીઓ તેની સમજ આપતાં જણાવે છે કે જેમ નદીમાં પથ્થર ફેંકવાથી પાણીમાં વમળ થાય અને તેનાં તરંગો સામા કિનારા સુધી અસર કરે છે. એ જ તર્ક પ્રમાણે મન અથવા શરીર એકને પણ તકલીફ પહોંચે તો અસર બીજા છેડા સુધી વર્તાય છે. મારા વ્યક્તિગત મતાનુસાર પણ શરીર અને મન એકબીજાને અસર કરે છે. સાવ સામાન્ય ઉદાહરણ લઈએ, તો તાવ આવવાને લીધે કામમાં મન ન લાગવું કે પછી મૂઢમાર વાગે ત્યારે સતત તેની તરફ ધ્યાન ખેંચાવું. અહીં તાવ એ સંપૂર્ણ શારીરિક સમસ્યા છે તેમ છતાં માનસિક અસર જણાય છે અને શરીરના કોઈ એક અંગને અસર થવાથી માનસિક અસર વર્તાવી એ મન અને શરીરનો સંબંધ દર્શાવે છે. તે ઉપરાંત માનસિક તનાવને લીધે હૃદયની બીમારી થવી. આ પ્રકારની તકલીફો અને તેને લગતા વિવિધ રોગોને મનોશારીરિક વિકૃતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં સામાન્ય રીતે રોગનું કારણ માનસિક હોય અને અસર શરીર પર વર્તાય. મનોવિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ પૈકી સ્વાસ્થ્ય-મનોવિજ્ઞાન (હેલ્થ સાયકોલોજી) આ પ્રકારની સમસ્યાઓ અને તેનાં કારણો તેમ જ ઉપચારનો અભ્યાસ કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં સંશોધનો બહોળા પ્રમાણમાં થઈ રહ્યાં છે. સંશોધનકર્તા કેન્સર, સંધિવા (રુમેટોઇડ આર્થરાઇટિસ), મધુપ્રમેહ (ડાયાબિટિસ) અને રક્તચાપ (બ્લડ પ્રેશર) જેવા રોગો પર અભ્યાસ કરે છે અને તેની પાછળનાં માનસિક કારણો શોધી તેના ઉપચારની



પદ્ધતિઓ અપનાવે છે. આ તમામ રોગોમાં માનસિક તનાવ એટલે કે સ્ટ્રેસ એ મુખ્ય કારણ છે. આ રોગો લાંબા ગાળાના હોવાથી દર્દીઓને સતત ચિંતા અને મૃત્યુનો ભય રહે છે જેને રેથ એન્કઝાયટી કહે છે. સંશોધનકર્તાઓ માટે આ પણ એક અભ્યાસનો વિષય છે. તેમાં આ પ્રકારની ચિંતાથી પીડાતા દર્દીઓ માટે વિવિધ મનોપચારનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. સંશોધનોના તારણની મદદથી નવા સિદ્ધાંતોની રચના કરવામાં આવે છે. જેવા કે ભાવાત્મક સ્વ-નિયમન ઉપચાર (ઈમોશનલ સેલ્ફ રેગ્યુલેશન થેરપી), આર્ટ થેરપી, ‘માઈન્ડફૂલનેસ’ વગેરે મનોવિજ્ઞાનમાં ઊભરતા ખ્યાલો છે જેના પર અવનવાં સંશોધનો થઈ રહ્યા છે.

આર્ટ થેરપી, મ્યુઝિક થેરપી, ડાન્સ થેરપી વગેરે અત્યંત આધુનિક સમયના ખ્યાલો છે જેને ધ્યાનમાં લઈને નવી પેઢી સંશોધન હાથ ધરે છે. માનસિક રીતે દુર્બળ બાળકો, ડીપ્રેશન જેવી માનસિક બીમારી ધરાવતાં લોકો તેમ જ મનોશારીરિક વિકૃતિના ઉપચાર માટે આ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ અને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ૨૧મી સદીની શરૂઆતમાં મનોવિજ્ઞાનમાં એક તદ્દન નવાં ક્ષેત્રનો ઉદય થયો, જાણે વૃક્ષની નવી ‘શાખા’ જ જોઈ લ્યો! મનોવિજ્ઞાનને માનસિક રોગોનું વિજ્ઞાન કહેવાતું, જેમાં માત્ર રોગોની ઓળખ, તેનાં કારણો અને ઉપચારની જ વાતો થતી. પરંતુ રોગને ફેલાતો કેમ અટકાવવો કે પછી માનસિક સ્વાસ્થ્યને જાળવવાના શા ઉપાયો છે, તેની માહિતી પ્રાપ્ય ન હતી. માર્ટીન સેલીગમેન નામના એક મનોવિજ્ઞાનીએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો અને ઈ.સ. ૨૦૦૭માં વિધાયક મનોવિજ્ઞાન(પોઝિટિવ સાયકોલોજી) અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ વિષયમાં કરવામાં આવતાં અભ્યાસો અને સંશોધન ઘણેખરે અંશે સફળ રહ્યા. લોકોને ‘લાઈફ અબાવ ઝિરો’ એટલે કે જીવનમાં સકારાત્મકતા કઈ રીતે કેળવવી તેનો ખ્યાલ પૂરો પાડ્યો. આ ક્ષેત્ર પૈકી ‘સાયકેપ’ એટલે કે સાયકોલોજિકલ કેપિટલનો વિચાર દુનિયા સામે મૂક્યો જેમાં કુલ ૪ પાસાંઓને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ૧. આશા(હોપ) ૨. ગુણ અથવા અસરકારકતા(એફિકસી)

૩. આશાવાદ(ઓપ્ટિમિઝમ) ૪. સ્થિતિસ્થાપકતા (રિસિલિયન્સ). આ ખ્યાલની વિશેષતા એ છે કે સંશોધનમાં તેનો ઉપયોગ સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય (ઈન્ડિપેન્ડન્ટ વેરિએબલ) અને આધારિત પરિવર્ત્ય (ડિપેન્ડન્ટ વેરિએબલ) બંને રીતે કરી શકાય છે જે ઘણી જ દુર્લભ ઘટના છે. તેનું કારણ છે કે આ તમામ પાસાંઓને માપી પણ શકાય અને મહાવરા દ્વારા વિકસિત પણ કરી શકાય. સંશોધનકર્તાઓ આ ખ્યાલનો બંને પરિવર્ત્ય તરીકે ઉપયોગ કરે છે, જેમાં ચારેય પાસાંઓને આધારિત પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ત્યાર બાદ તેનું માપન કરે છે. આમ આ શાખાનો વિકાસ થવાથી મનોવિજ્ઞાનને એક નવી દિશા મળી.

માનવવર્તન અને વિચારો કે માનસિક પ્રક્રિયાના અભ્યાસની વાત હોય ત્યારે એક કરતાં વધુ પરિબળો કઈ રીતે અસર કરે છે તેનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. આસપાસ બનતી ઘટનાઓ, ભૂતકાળના અનુભવો, ભવિષ્યની અટકળો વગેરે વ્યક્તિની માનસિકતાને અસર કરે, તેની સાથેસાથે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના આંતરવૈયક્તિક સંબંધો, આર્થિક પરિસ્થિતિ, સામાજિક મોભો પણ માનસિક સ્વાસ્થ્યને ટકાવી રાખવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આથી માત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવો પૂરતું નથી. માણસને અસર કરતાં તમામ પરિબળોનો અભ્યાસ કરવો અતિ આવશ્યક છે. એક કરતાં વધુ ક્ષેત્રોને આવરી લેતાં સંશોધનોને ‘મલ્ટિડીસિપ્લીનરી રિસર્ચ’ કહેવાય છે. મનોવિજ્ઞાનમાં ખાસ કરીને માનવવિજ્ઞાન, નૃવંશશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જેવા વિષયોને આવરી લઈ સંશોધન કરવામાં આવે છે, જેમાં બે ભિન્ન સંસ્કૃતિ ધરાવતાં પ્રદેશો કે ભિન્ન સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા વ્યક્તિઓનો અભ્યાસ કરાય છે. વસ્તી-વિષયક માહિતી દ્વારા પણ કેટલાંક પરિવર્ત્યોનું માપન થાય છે. આ માહિતીમાં ઉંમર, જાતિ, વાર્ષિક આવક, વસવાટ અથવા નિવાસસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે. આ દરેકમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાને સંશોધનકર્તા નકારી ન શકે. જૈવિક મનોવિજ્ઞાનમાં મગજ તથા કરોડરજ્જુ અને બીજા ચેતાતંત્રને લગતા ભાગોનો અભ્યાસ અને તેની વર્તન પર થતી અસર



તપાસવામાં આવે છે. મગજના વિવિધ ભાગો અને તેનાં સંવેદનો અને ઉદ્દીપકના પ્રત્યક્ષીકરણ સાથેની પ્રક્રિયાનું પણ માપન થાય છે. માનવીય મર્યાદાઓ કે ખામીઓને કારણે માપન અને અભ્યાસમાં પણ કેટલીક મર્યાદાઓ આવે છે. માનસિક પ્રક્રિયાઓ જેવી કે સમસ્યા-ઉકેલ, નિર્ણયન પ્રક્રિયા, શીખવાની ક્રિયા, ભાષા અને ધ્યાન વગેરે વિષય-વસ્તુ રહી છે. પરંતુ માનવીય ક્ષમતાથી આગળ અભ્યાસ કરવાના હેતુથી કૃત્રિમ બુદ્ધિ એટલે કે ‘આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ’ની મદદથી સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. અહીં એ પ્રશ્ન ચોક્કસ થાય કે શું મશીનને પણ વિચારો આવતા હશે? કે પછી મશીનને લાગણીઓ હોય? આ પ્રશ્નો સાહજિક છે. પણ અહીં મારો પણ એક સવાલ છે કે શું માણસમાં લાગણીઓ રહી છે? ક્યાંક માણસની જ વહી

ગયેલી લાગણીઓને ભેગી કરી મશીનમાં પૂરી હોય! બની શકે! નજીકના જ ભૂતકાળની કેટલીક દુર્ઘટનાઓએ આ પ્રશ્ન ઘણાના મનમાં જગાડ્યો છે. બીક એની જ છે કે ક્યારે માણસના વેણ કરતાં મશીનના કમાન્ડનું મહત્ત્વ વધી જશે. આ પ્રશ્ન મનોવિજ્ઞાનીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યને પણ અસર કરી જાય એવો છે.

પરિણામમાંથી પ્રશ્ન થાય અને પ્રશ્નમાંથી સર્જનાત્મકતા કેળવાય એ જ સંશોધન. આ એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એકના અંતમાંથી બીજાનો ઉદય થવા જેવું અદભુત બીજું શું હોઈ શકે.

(PhD Scholar, Department of Psychology,
Gujarati University)

નિમંત્રણ

‘કોડિયું’ સામાયિક માટે નીચેની કેટેગરીમાં લેખો અને કૃતિઓ kodiyusanosara@gmail.com

પર મોકલવા લેખકોને આમંત્રણ છે. શબ્દ મર્યાદા ૧૨૦૦થી ૧૫૦૦ છે.

૧. ગ્લોબલ: (વૈશ્વિક ચર્ચા)
૨. સાંપ્રત રાષ્ટ્ર: (રાષ્ટ્રીય ચર્ચા)
૩. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી: (નવું સંશોધન)
૪. કેળવણીના નવા આયામો: (સંશોધનાત્મક લેખ)
૫. કૃષિ-ગોપાલન અને ગ્રામોત્થાન:
૬. અભિવ્યક્તિ: (વાર્તા, કવિતા, અનુભવ, નિબંધ, ફોટોગ્રાફ, સ્કેચ)
૭. કલાવીથિકા: (કલાકૃતિ - ચિત્ર, ગીત, ફિલ્મ/વેબ સિરિઝ, વગેરેનો આસ્વાદ)
૮. યુવાસૂઝ: (મુખ્ય ધારાથી અલગ પ્રેરક કામગીરી કરતા યુવાનોના પરિચય)
૯. સંભારણા: (કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ કે અનુભવ)
૧૦. જીવનશૈલી: (ચિંતન, આરોગ્ય, ફિટનેસ)
૧૧. વારસો રિઈન્સ્ટોલ: (પૂર્વસૂરિઓના લેખોનું પુનઃ પ્રકાશન)
૧૨. મરક-મરક: (હાસ્ય)



૦૪. કૃષિ-ગોપાલન અને ગ્રામોત્થાન

વાવાઝોડાથી ઈજાગ્રસ્ત વૃક્ષોને બેઠાં કરીએ
હીરજી ભીંગરાડિયા

બાગાયતી વૃક્ષોના કેટલાક દુશ્મનોમાં ‘દુષ્કાળ’ પણ દુશ્મન ગણાય છે. મોસમી મોલાતોનાં વાવેતર કરનારને દુષ્કાળ પડે એટલે તે પાકનું ઉત્પાદન ન મળે એટલું જ, પણ બગીચાવાળાને ઉત્પાદન મળવાની વાત તો બાજુએ રહી, વરસોની મહેનતથી ઉજરેલ-પાજરેલ ઝાડવાં મરણને શરણ થાય એ મોટું નુકસાન.

છતાં, ખરું કહીએ તો દુષ્કાળ એ અન્યોની સરખામણીએ બગીચાનો ડાહ્યો દુશ્મન છે, કારણ કે એ ધીમે ધીમે પડે છે. વરસાદ જ અનિયમિત અને નજીવો જ આવ્યો હોય, એટલે તળમાં પાણી ઊતર્યાં ન હોય. કૂવા-બોર થાકવા માંડ્યા હોય, અને એ રીતે ખેડૂતને ચિંતિત કરી સામા વરસ સુધી ઝાડવાં જીવાડવાં કંઈક ઈલાજો કરવા અને નવું પાણી મેળવવાના તથા હાથવગા પાણીને કરકસરથી વાપરવાના પૂરા પ્રયત્નો કરી છૂટે તેવો ગાળો આપે છે.

જ્યારે ‘વાવાઝોડું’ એ બાગાયતી વૃક્ષોનો ભયંકર, કહોને ગાંડો દુશ્મન ગણાયો છે. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં લીલાં નાધેર વૃક્ષોને રોળી, ધમરોળી, વેરણછેરણ, હતાં ન હતાં કરી દે. પવનની આડીઅવળી આંટીઓ અને થપાટોમાં આમથી તેમ ઝૂમતાં ઝૂમતાં ઝાડવાંને નજરોનજર જોનારા, તેની ડાળો ભાંગવાની અને વૃક્ષ ઊથલી પડવાની કારમી ચિચિયારીઓ કાનોકાન સાંભળનાર ખેડૂત કુદરત સામે કશું જ કરવા અસમર્થ હોય છે.

મારી સાંભરણમાં સૌરાષ્ટ્ર પર ત્રાટકેલાં ચાર ભયંકર વાવાઝોડાં :

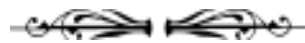
(૧) ૧૯૮૩માં દિવાળીના તહેવારને આઠ દિવસની વાર હતી ને સૌરાષ્ટ્રમાં વાવાઝોડું ત્રાટક્યું. પહેલાં વરસ્યો વરસાદ અને પછી ફૂંકાયો ૧૫૦ કિલોમીટરની ઝડપે પવન! નદીઓનાં પાણી વહેણમાં ચાલવા દેવાને બદલે ધકેલી દીધાં

કાંઠા બહાર અને પાડી દીધાં નવાં વહેણ! અમારે ત્યાં કાળુભાર નદીનાં પૂરે અને ગાંડા બની ગયેલા પવને ગામડાંનાં ગામડાં તારાજ કરી મૂક્યાં; ત્યાં બગીચાનાં ઝાડવાં શી વિસાતમાં?

(૨) ૧૯૯૬માં વાવણીના પ્રથમ વરસાદની સાથે જ તોફાની પવન આંટીઓ ખાઈ અવળચડાઈએ એવો ચડી ગયો હતો તે કેટલાંય વૃક્ષોનો સોથ વાળી દીધો હતો. ઝાડવાને કરડી, મરડી, ભાંગે એટલાંને ભાંગીચૂંથી નાખ્યાં, અને જેણે સામે ઝીક ઝીલી એને મૂળિયાંમાંથી ઊખેડી ઊથલાવી નાખ્યાં. ગામ ભાંગવા જેમ બહારવટિયા વહારે ચડી આવ્યા હોય તેમ આખા બાગને ધમરોળી નાખ્યો.

(૩) ત્રીજું વાવાઝોડું થયું ૨૦૦૫માં આઠમી જૂને સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠે અને કચ્છમાં. પવનની આંટીઓની ઝપટમાં લઈ કેટલાક વીજળીના થાંભલા, ટેલિફોનના ટાવરો અને મોટી મોટી ઈમારતો ધરાશાયી કરી. માણસોની જિંદગીનો તો ઘાણ બોલાવી દીધો! તેમાં ઝાડવાની શી વલે થાય તે જોવાનો ગાળો કોને હોય?

(૪) અને ચોથું “તાઉતે” નામક વાવાઝોડું ભયંકર રૌદ્ર રૂપ લઈ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ત્રાટક્યું હમણાં તાજેતરમાં તા-૧૭ અને ૧૮ મે ૨૦૨૧ના. તે ગીર સોમનાથ-જૂનાગઢ અને અમરેલી ઉપર થતુંક ને બોટાદ-ભાવનગર જિલ્લાને ભરડામાં લઈ, ૧૦૦થી ૧૫૦ કિ.મી.ની ફાટફાટ ઝડપી-તોફાની પવન અને ધોધમાર વરસાદનો સાથ લઈ, વાયા અમદાવાદ કરી રાજસ્થાન ભેળું થઈ ગયું. પણ બહુ પહોળા પટ્ટામાં ઝપટે ચડ્યાં તે બધાં છાપરાં, મકાનો, ટેલિફોનના ટાવરો અને વીજળીના થાંભલાને જમીનદોસ્ત કરવા ઉપરાંત ઝાડવાંઓનો તો સોથ કાઢી નાંખ્યો! ફળાઉ વૃક્ષોમાં આંબા, લીંબુડી, નાળીયેરી, કેળ અને જામફળી, દાડમી, જેવાને



ભંગાય એટલાને ભાંગી-ચૂંથી નાખ્યાં અને ન ભાંગ્યા એ બધાંને મૂળ સમેત ઊપાડી નાંખી બાગવાનોને રાતે પાણીએ રોવરાવી માર્યાં. એક બાજુથી કોરોના વાયરસમાં લોક બધું ગુંચવાયેલું જ હતું એમાં વધારાનો ઉપરથી આ તાઉતે વાવાઝોડાનો માર મોકલ્યો પ્રકૃતિએ! પ્રકૃતિનેયે આવા માર ઉપર માર ઝીંકતા કંઈ વિચાર નહીં આવતો હોય?

વાવાઝોડું તો કુદરતી એવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પેદા

દુષ્કાળ એ અન્યોની સરખામણીએ બગીચાનો ડાહ્યો દુશ્મન છે, કારણ કે એ ધીમે ધીમે પડે છે. જ્યારે ‘વાવાઝોડું’ એ બાગાયતી વૃક્ષોનો ભયંકર, કહોને ગાંડો દુશ્મન ગણાયો છે. કારણ કે એ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં લીલાં નાઘેર વૃક્ષોને રોળી, ધમરોળી, વેરણછેરણ, હતાં ન હતાં કરી મૂકે છે...

થતાં સર્જતું હોય છે. તેને બંધ કરવાની ત્રેવડ હજુ સુધી વિજ્ઞાને મેળવી નથી ત્યાં સુધી, તે પસાર થઈ ગયા પછી પાયમાલીની જે પરિસ્થિતિ ઊભી કરી જાય, તેમાંથી હવે સુધારો કેમ કરવો તે જ ઉપાયો અજમાવવાના રહે.

ભાંગી પડેલ અને ઊથલી પડેલ વૃક્ષોને ફરી સજીવન કેમ કરવાં તે એક પડકાર થઈને સામે આવી જાય છે. આવા બે વાવાઝોડાંમાં પંચવટી બાગનાં ઘણાં વૃક્ષો ઝપટમાં આવી ગયાં. તેમને ઉગારી લેવાનો અને પુનઃજીવિત કરવાના જે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં સારી સફળતા મળી, એટલે આટલી વાત કહેવાનું જરૂરી લાગ્યું છે.

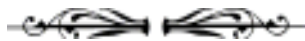
વૃક્ષ ભાંગી જાય કે ઊથલી પડે એટલે તે સાવ મરી જતું નથી. તેને મૂળ સમેત ખોદી લેવાને બદલે, તેને તેની હાલત પ્રમાણેની સારવાર આપવાથી ફરી બેહું કરી શકાય છે, અને તે પણ નવું ઝાડ ઉછેરવાના સમય કરતાં ચોથા-પાંચમાં ભાગના સમયમાં જ વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે, તે અગત્યની વાત છે. અને જેનો અમને જાત અનુભવ છે.

વૃક્ષોને પુનઃસ્થિત કરવાના કાર્યક્રમો

(૧) સાવ ઊથલી પડેલાં હોય: જે વૃક્ષો મૂળ સહિત ઊથલી ગયાં હોય, અને જેનું એક પણ મૂળ જીવતું ન રહ્યું હોય તેને કાપી, ખોદી લઈને ત્યાંથી ઉપાડી લેવાં જ રહ્યાં.

(૨) આડાં પડી ગયાં હોય: વાવાઝોડાની ઝપટમાં આવી જઈ આખેઆખાં ત્રાસાં નમી ગયાં હોય, આડાં પડી ગયાં હોય, પણ જેનાં એક બાજુનાં મૂળ ધરતીમાં ચોટેલાં અને જીવતાં હોય તેવાં ઝાડોમાં વૃક્ષ કેવા પ્રકારનું છે, તે જોઈ તેની સારવાર કરવાથી વધુ ઝડપથી પરિણામ મેળવી શકાય છે. બાગાયતી ફળઝાડો આંબા, સીતાફળી, આમળી, જામફળી વગેરે આડાં પડી ગયેલાં વૃક્ષોને દોરડાંની મદદ લઈ, ઝાઝા માણસોના બળ દ્વારા નીચેની જમીન હજુ ભીની હોય ત્યાં જ ધીરેધીરે ઊભાં કરવાં. સલામત રહેલાં મૂળ તૂટી ન જાય ત્યાં સુધી ઊંચા કરતાં રહેવું અને પછીથી ટેકા મૂકી દેવા. ખેંચાઈ ગયેલાં મૂળવાળી જગ્યાએ ઝાડ ઊભું કરતાં પહેલાં થોડો ખાડો કરી વાળવાથી અને ખેંચાઈ ગયેલાં મૂળને કાપીને થોડા ટૂંકા કરી લેવાથી ઝાડ વધારે સીધું કરી શકાય છે. ઊભાં કરેલ ઝાડનાં થડ ફરતે માટીનો થોડો ઢગ કરી, તેને ખૂબ દબાણ આપી કઠ્ઠણ કરી દેવાથી ઝાડને પવન સામે ઊભું રહેવાની અને નવા મૂળ મૂકવાની હુંફ મળી રહે છે. ફરી વાર વરસાદ ન આવે તો ઊભાં કરી પાણી પાઈ દેવું જરૂરી છે. જો વધુ પડતી ડાળીઓ ધરાવતું વૃક્ષ હોય તો અગાઉ જ થોડી ડાળીઓ ઓછી કરી લેવી, કારણકે તૂટવામાં બાકી રહેલાં થોડાં મૂળિયાં દ્વારા ખોરાક પણ ઓછો જ ખેંચાવાનો છે. એટલે ઝાડને ખોરાકની ખેંચ ન પડે, જલ્દી સેટ થઈ જાય.

વડ, પીપળો, પીપર, આમલી, દેશી બાવળ, લીમડો શિરીષ જેવાં ખડતલ અને જંગલી વૃક્ષો એવી જગ્યા પર હોય કે જ્યાં આડાં પડ્યાં રહે તો કોઈને અડચણરૂપ ન થાય તેવાંને એમને એમ પડી રહેવાં દેવાં, થોડી નીચેની ડાળીઓ કાપી લેવી, અને ખુલ્લાં થઈ ગયેલાં મૂળ ઉપર માટી ઢાંકી દેવી. તે આડાં પડ્યાં પડ્યાં લીલાં રહી, ઉપરની બાજુ કેટલીક નવી ડાળીઓ ફૂટાડી આપોઆપ ગોઠવાઈ



જશે. પણ જો વાડીમાં ક્યાંય નડે એવી જગ્યાએ હોય તો, તેની ઉપરની ડાળીઓ ઠીક ઠીક કાપી લઈ, માણસો કે ટ્રેક્ટરની મદદથી ઊભું કરવાની મહેનત લઈ, બચેલાં મૂળ તૂટે નહીં ત્યાં સુધી ઊભું કરી પછી ટેકા મૂકી દેવા.

(૩) ભાંગી ગયાં હોય: કેટલાંક ઝાડવાંની જમીન સાથેની પક્કડ સારી હોય, અને નીચેની જમીન પથ્થરાળ હોય તો મૂળમાંથી ઉખડતાં નથી. એટલે તેની ડાળીઓ અને થડ આડાં અવળાં, ત્રાંસાં આડેઘડ ભાંગી ગયેલાં હોય છે. જુદી પડી ગયેલી ડાળીઓ ઉપાડી લેવી. ત્રાંસી ભાંગેલ ડાળને જ્યાં સુધી છાલ ઊખડી ગઈ હોય ત્યાંથી કુહાડી કે કરવતથી કાપી લેવી. કોઈકોઈ બેડોળ રીતે બચેલી ડાળીઓ હોય તો તેને પણ ઝાડને સરખો ઘાટ આપવા માપસરની રાખી કાપી લેવી. ખાતર-પાણી આપવાં. મૂળતંત્ર તો સાબૂત જ છે? એટલે ઝડપથી ઝાડની ઘટા બંધાઈ જશે. કોઈ વૃક્ષ સાવ થડિયેથી ભાંગી ગયું હોય તો તેને સાવ જમીન લગોલગથી કાપી લેવું. નવા પીલા જોરદાર ફૂટશે. સાંધેથી ફસાઈ ન જાય માટે એકાદ વર્ષ લાકડાનો ટેકો આપવો.

લીંબુડી જેવા ઝાડને ડાળો ભાંગી જવાથી ‘ગુંદરિયા’ નામનો રોગ લાગુ થઈ જાય છે. તેવાં ઝાડને જમીન લગોલગથી કાપી, બોર્ડોપેસ્ટ લગાડી, ખાતર-પાણી કરવાથી ઘણાં બધાં નવાં પીલાં ફૂટી નીકળશે. માપસરના રાખી, ટેકો મૂકી વધવા દેવાં.

વૃક્ષ તેને ઈજા થયા પછી ફરી બેહું થવાની પૂરી મહેનતમાં હોય છે. આપણે તેની સ્થિતિ જોઈ થોડીક અનુકૂળતા કરી આપીએ એટલે તે બહુ ઝડપથી બેહું થઈ જાય છે. આવા વાવાઝોડાંના નુકશાન વખતે ઉતાવળા થઈ ઝાડને નેવકા ખોદી નાખવાનો નિર્ણય લઈ લેવો તે પર્યાવરણીય દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક સાબિત થશે.

અગમચેતી રૂપ આયોજન: ‘તીડનાં ટોળાં ધસી આવે છે’ તેવી જાહેરાત રાજ્યનું ખેતીવાડી ખાતું કરે એટલે ખેડૂતો આગોતરા આયોજન રૂપે ધુમાડો કરવાના, જાતજાતના તીણા અને જોરદાર અવાજો કરવાના કીમિયા તૈયાર રાખતા હોય છે. ‘હિમ પડવાની શક્યતા છે’ તેવી રેડિયો જાહેરાત કરે

તો ઊભી મોલાતોમાં શક્ય તેટલીને સિંચાઈ આપી હિમની અસર ખાળી શકાય. પણ વાવાઝોડાની આગાહી સાંભળનાર ખેડૂત ઝાડવાને તેમાંથી બચાવવા માટેના તાત્કાલિક પગલાં કશા જ ભરી શકતો નથી. હા, અગમચેતી રૂપે જાગતલ ખેડૂતો કેટલુંક આયોજન કરી અમલમાં મૂકે તો તેનું સારું પરિણામ જરૂર મેળવી શકે છે.

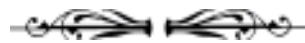
(૧) આપણે ત્યાં બાગાયતી ખેતી કરવાવાળા મોટાભાગના ખેડૂતો બાગની પશ્ચિમ બાજુએ ઉનાળાના ગરમ પવનથી બાગને બચાવવા માટે ઊંચી વિંડબ્રેક-પવન અવરોધક પટ્ટી કરતાં હોય છે. પણ વાવાઝોડું કઈ દિશાએથી આવશે એ નક્કી થોડું છે? આપણે એવું આયોજન કરીએ કે આખા બાગને ફરતી ચારેબાજુ પવન અવરોધક પટ્ટી હોય, બાગમાં વચ્ચે પણ આડી-ઊભી ચોકડી રૂપે એક ઊંચી જીવંત પટ્ટી હોય, જેથી અંદરના ઝાડને ચારે બાજુથી ઓથ મળે.

(૨) આંબા, ચીકુ, જામફળ, લીંબુ જેવાં ઝાડની જમીનને અડીને રહેનારી અને ઉત્પાદનમાં વાંધો ન પાડતી હોય તેવા ઝાડની નીચલી ડાળીઓને કાપી લઈ, વૃક્ષને એક થડ પર બહુ ઊંચે જતું બચાવવું. ઝાડની કોઈ કોઈ ડાળીઓ અને ઝાડના ઘેરાવાવાળી ઘટા ધરતીને અડેલી હશે તો તેવા ઝાડને ઊથલી પડવાની શક્યતા ઘટશે, એવો અમારો લીંબુડી-ચીકુડી-બન્નેના ઝાડવાં માટેનો સુખદ અનુભવ છે.

(૩) બહુ વધારે અંતર રાખી છૂટાં છૂટાં વવાયેલાં ઝાડના પ્રમાણમાં નાના અંતરથી વવાયેલ ઝાડની ઘટાની ડાળીઓ એકબીજાને અડકીને રહે છે, જેથી પવનની થપાટો વખતે એકબીજાને આધાર મળી જતાં જમીનદોસ્ત થવામાં ટક્કર ઝિલાય છે. નવા વાવેતર નાના અંતરે કરીએ.

(૪) જ્યાં ટપક પદ્ધતિથી ઝાડને પિયત કરાતું હોય ત્યાં ઝાડના એકદમ થડિયામાં ટપકિયાં નહીં આપતાં, થડથી દૂર-ફરતાં ફરતાં આપવાથી તેનું મૂળતંત્ર થડથી દૂર અને વધારે ચોરસફૂટમાં ફેલાયેલું બનતું હોવાથી તેનું સ્ટેન્ડ-ફાઉન્ડેશન પહોળું બને એટલે ઊથલી પડવાનો ભય ઘટે છે.

(પંચવટી બાગ, માલપરા જિ.બોટાદ મો.૯૩૨૭૫ ૭૨૨૯૭)



લીન ઈન - એક પ્રેરણાદાયી પુસ્તક!
હીરલ સવાઈ

વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે ઉચ્ચ હોદ્દા પર કામ કરતી મહિલાઓના જીવન વિષે જાણવાની જિજ્ઞાસા મને હંમેશા રહી છે. ઘર, પરિવાર, સામાજિક સંબંધો અને વ્યવસાયિક જવાબદારીઓ- આ બધું એક સાથે નિભાવવું સહેલું તો નથી. કારકિર્દી ક્ષેત્રે સફળ મહિલાઓ આ બધું કેવી રીતે હેન્ડલ કરતી હશે એ મારા માટે આકર્ષણનો વિષય રહ્યો છે. અને એમાં આ પુસ્તક મારા હાથમાં આવ્યું. વાંચ્યું, ખૂબ ગમ્યું એટલે લ્હાણી કરવાનું મન થયું!! શીર્ષક જ કેવું સરસ - “Lean In” (women, work, and the will to lead). આ પુસ્તક ઈંગ્લિશમાં છે અને એનાં લેખિકા છે શેરિલ સેન્ડબર્ગ. શેરિલ ફેસબુક સાથે જોડાયેલાં છે અને COO(Chief Operating Officer) તરીકેની ફરજ બજાવે છે.

લીન ઈનનો સીધો અર્થ આમ તો અંદરની તરફ ઢળવું એવો થાય, પણ હું એનો અર્થ એવો કરું છું કે પોતાની જાત તરફ ઢળવું. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી એટલું સ્પષ્ટ સમજાય કે વ્યક્તિ બીજા પર આધારિત રહેવા કરતાં પોતાની જાત પર જ આધાર રાખે તો આત્મવિશ્વાસ વધે છે અને વિકાસની દિશામાં આગળ વધવાનો રસ્તો સરળ બને છે. આર્થિક સ્વાવલંબન એક અનોખો આત્મવિશ્વાસ તો ઊભો કરે જ છે, પણ માનસિક સ્વસ્થતા, આનંદ અને સંતોષનો અનુભવ પણ કરાવે છે.

આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે શેરિલ સેન્ડબર્ગે પોતાના અનુભવો તો રજૂ કર્યા જ છે, પણ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે કામ કરતી મહિલાઓને પડતી મુશ્કેલીઓ, ઓફિસ અને ઘરની જવાબદારીઓ પૂરી કરવા માટે થતી દોડા-દોડી, બાળકના જન્મ પછી ‘કામ(નોકરી) કરવું કે ના કરવું’ની મૂંઝવણ વિ. જુદી જુદી વ્યક્તિઓના ઉદાહરણ દ્વારા સરસ

રજૂઆત કરી છે. કેટલાક પ્રસંગો મને ખૂબ ગમ્યા છે જે મેં અહીં લીધા છે.

સેન્ડબર્ગ એક સેમિનારના મુખ્ય વક્તા હતાં. વિષય હતો Gender Equality. વ્યાખ્યાન પૂરું થયું. છેલ્લે પ્રશ્નોત્તરી પણ લાંબી ચાલી. વ્યાખ્યાન પછી એક યુવાન સ્ત્રી સેન્ડબર્ગ પાસે જઈને કહે છે કે - આજે હું એક વસ્તુ શીખી. શેરિલને થયું કે આ છોકરી કહેશે કે મને તમારું વ્યક્તવ્ય ગમ્યું, મારો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો વિગેરે વિગેરે...પરંતુ એ છોકરીએ તો કેંક બીજી જ વાત કરી. એમાં થયું એવું કે વ્યાખ્યાન પછી પ્રશ્નોત્તરી ખૂબ લાંબી ચાલી અને સમયના અભાવના કારણે સેન્ડબર્ગે કહ્યું કે હવે હું માત્ર બે જ પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકીશ. આ સાંભળી એ છોકરીએ પ્રશ્ન પૂછવા ઊંચો કરેલો હાથ નીચે કરી દીધો અને બીજી ઘણી છોકરીઓએ પણ આમ જ કર્યું. જ્યારે મોટા ભાગના પુરુષોએ પોતાનો હાથ પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઉપર રાખ્યો. આટલા બધા હાથ ઉપર હોવાથી શેરિલે બે કરતાં વધારે પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા. આ પ્રસંગ પરથી એ છોકરી શેરિલને કહે છે કે - “I have learnt to keep my hand up” સેન્ડબર્ગે પોતે પણ આ વસ્તુની નોંધ ના લીધી એનો એને અફસોસ થયો.

બીજી વસ્તુ એ એ કહે છે કે એને એની કારકિર્દી દરમિયાન એટલી બધી સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો મોકો મળ્યો છે અને એક કોમન વસ્તુ લગભગ દરેક મહિલામાં જોઈ છે કે જ્યારે કંઈક થોડું મુશ્કેલ કે રૂટિન કરતા જુદું કામ સોંપવામાં આવે અથવા તો ઈન્ટરવ્યૂમાં એની પ્રોફાઈલ કરતાં અલગ કામની માંગણી કરવામાં આવે ત્યારે -”આ કામ મેં ક્યારેય કર્યું નથી, આનો મને અનુભવ નથી, હું વિચારીને જવાબ આપીશ કે પછી મારા અત્યારના રોલમાં જ મારે હજુ ઘણું શીખવાનું છે” - આવો જ જવાબ મોટા ભાગે મળે



છે, જ્યારે આવો પ્રતિભાવ ક્યારેય કોઈ પુરુષ કર્મચારી તરફથી નથી આવ્યો. “નવું કામ છે તો શીખવા મળશે, અઘરું છે તો વધારે મહેનત કરીશ.” આ અભિગમ સ્ત્રીઓમાં થોડો ઓછો જોવા મળે છે. (અહીં મને એવું લાગે છે કે - આપણે અહીં (ભારતમાં) ઘરની સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્ત્રીઓ પર હોય છે, એ નોકરી કરતી હોય તો પણ! એટલે પહેલેથી જ ઘર, બાળકો, પતિ, સામાજિક વ્યવહારો સાચવવા - આ બધું જ નોકરીની સાથે સાચવવાનું હોય, ઉપરાંત જો ઓફિસમાંથી નવી જવાબદારીની વાત આવે તો પાછા પડી જવાય. એક કારણ આ પણ હોઈ શકે)

બીજી એક ખૂબ સરસ વાત એ અહીં કહે છે કે — “when you want to change things, you can't please everyone. If you do please everyone, you aren't making enough progress.” ફેસબુક સાથે જોડાયાના છ મહિના પછી એની પહેલી રિવ્યૂ મિટિંગ મી. માર્ક સાથે થઈ. એમાં બીજી ઘણી બાબતોની ચર્ચા તો થઈ જ, પણ મી. માર્ક એ વાત ખાસ કહી કે - “બધાને ખુશ રાખવામાં તારા વિકાસમાં તું પછી પડે છે.” અને આ વસ્તુ સેન્ડબર્ગે હંમેશાં યાદ રાખી. સાહસ કરવું, પોતાનો વિકાસ થાય એવો રસ્તો પસંદ કરવો, પોતાની જાતને ચેલેન્જ કરવી અને પ્રમોશન માટે ખુલ્લા મને પૂછવું, - આ બધા કારકિર્દીનાં મહત્વનાં ઘટકો છે. કોઈક જવાબદારી આપશે તો લઈશ એની રાહ ના જુઓ, સામેથી તૈયાર રહો અને જવાબદારી માંગો.

એક અભ્યાસ એવું દર્શાવે છે કે પતિ-પત્ની વચ્ચેની સમાનતા (આર્થિક, સામાજિક) સંબંધને વધારે સરળ અને સંતુષ્ટ બનાવે છે. જે પતિ ઘર કામમાં વધારે મદદ કરતા હોય, એની પત્નીમાં ડિપ્રેશનનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. જે પત્નીઓ જોબ કરતી હોય અને આર્થિક રીતે પગભર હોય, અને પતિ ઘરની જવાબદારી સરખા ભાગે ઉઠાવતા હોય, એ સંબંધમાં ઘટ્ટાછેડાનું પ્રમાણ ઓછું અને સ્ત્રીઓમાં નિર્ણય શક્તિ વધારે જોવા મળે છે. (આ પુસ્તકની લેખિકા અમેરિકન હોવાથી અભ્યાસ અને તારણો અમેરિકામાં થયેલાં

છે)

બીજી એક વાત મને ખૂબ જ મહત્વની લાગી એ છે — “guilt management”. જ્યારે સ્ત્રી બહારની જવાબદારી સંભાળવા તૈયાર થાય ત્યારે ઘરમાં પતિ અને બાળકોએ પણ ઘણી બાંધ-છોડ કરવી પડતી હોય છે. સેન્ડબર્ગ પોતાના અનુભવો વર્ણવે છે કે ઘણી વખત બાળક બ્લ્યૂના બદલે લીલું ટી-શર્ટ પહેરીને સ્કૂલે જાય, ક્યારેક પ્રોજેક્ટ્સ ટાઈમે પૂરા ના કરી શકાય, પરિવાર સાથે સમય ઓછો અપાય - આ બધી વસ્તુઓ માટે ગિલ્ટ મેનેજમેન્ટથી જો કામ લેવામાં આવે તો સરળતા રહે છે, એવું એ સૂચવે છે. કોઈપણ માતા માટે આ બધું સ્વીકારવું અઘરું હોય છે, પણ આવું ક્યારેક થાય, થોડું સરળતાથી લેવામાં આવે તો ગિલ્ટ ની ભાવના ઓછી થશે. સેન્ડબર્ગ સ્વીકારે છે કે એના

સાહસ કરવું, પોતાનો વિકાસ થાય એવો રસ્તો પસંદ કરવો, પોતાની જાતને ચેલેન્જ કરવી અને પ્રમોશન માટે ખુલ્લા મને પૂછવું, આ બધાં કારકિર્દીનાં મહત્વનાં ઘટકો છે. કોઈક જવાબદારી આપશે તો લઈશ એની રાહ ન જુઓ, સામેથી તૈયાર રહો અને જવાબદારી માંગો. ‘વર્કિંગ મોમ’ નહીં ‘કેરિયર લવિંગ પેરેન્ટ’ બનો...

પતિના સહયોગ વગર એ આ ના કરી શકી હોત.

આ જ વિષયને અનુરૂપ એવો એક મેં બહુ સરસ વીડિયો જોયો, એ વીડિયો હતો પેપ્સિકોના CEO ઈન્દ્ર નુઈના એક ઈન્ટરવ્યૂનો. એમને કોપિંગ મિકેનિઝમ રોજ-બ-રોજના જીવનમાં કેટલું મહત્વનું છે એ પોતાના જ અનુભવો દ્વારા જણાવ્યું છે. એ કહે છે કે દરરોજ સવારે એને નક્કી કરવું પડે છે કે એ એક માતા છે, પત્ની છે, દીકરી છે અને પેપ્સિકોની સીઈઓ પણ છે. અને આ બધી જ જવાબદારીઓ પૂરી કરવા માટે એને કોપિંગ મિકેનિઝમ ખૂબ જ ઉપયોગી થાય છે, અને પરિસ્થિતિ સાંભળવામાં સરળતા રહે છે. એ બે દીકરીઓની માતા છે. હવે બને છે



એવું કે દર બુધવારે સવારે નવ વાગે દીકરીની સ્કૂલમાં “class coffee with mothers” હોય છે. હવે જોબ કરતી મહિલાઓ માટે દર બુધવારે સવારે નવ વાગ્યે પહોંચવું અઘરું છે, એટલે એ (ઈન્દ્ર નુઈ) મોટા ભાગના કોફી સેશન્સમાં પહોંચી નહોતા શકતાં. દીકરી સ્કૂલેથી આવે એટલે કહે છે કે - મારી બધી ફ્રેન્ડ્સની મમ્મીઓ આવેલી, એક તું જ નહોતી. એ કહે છે કે એક ક્ષણ માટે - “I died with guilt.” પરંતુ તરત જ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. બીજી કોફી સેશન વખતે મેં સ્કૂલમાં ફોન કરી એવા વાલીઓનું લિસ્ટ મંગાવ્યું જે હાજર ના રહી શક્યા હોય. એટલે જ્યારે મારી દીકરી કહે કે દરેક છોકરીઓની મમ્મીઓ આવેલી ત્યારે હું એ લિસ્ટ બતાવું કે જેની મમ્મીઓ નહોતી આવી શકી. આ છે કોપિંગ મિકેનિઝમ. નુઈ કહે છે કે આટલી બધી જવાબદારીઓ પૂરી કરવા માટે તમને તમારી સાથે જોડાયેલા બધા જ લોકોની મદદ જોઈશે. એમની મદદ લો અને તમારા પરિવારને પણ એવી તાલીમ આપો કે જે એકબીજા સાથે અનુકૂળ થઈને રહી શકે. (આ થઈ થોડી પુસ્તક બહારની વાત પણ હું આ વાત અહીં ઉમેર્યા વગર ના રહી શકી).

સેન્ડબેર્ગ પોતાની એક મિત્ર કેરોલીનનું ઉદાહરણ આપે છે, - કેરોલીન પણ એવું વિચારતી કે ક્યારેક એણે પણ પોતાની કારકિર્દી અને પરિવારમાંથી એકને પસંદ કરવું પડશે. અને એ દિવસ બહુ જલ્દી આવી ગયો. એની કારકિર્દી ટોચ પર હતી ત્યારે એને ખબર પડી કે એ ગર્ભવતી છે. એટલે પહેલો જ વિચાર એને એ આવ્યો કે - “She could not do both.” પણ આ વસ્તુ એણે એક પડકાર રૂપે સ્વીકારીને એક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એણે સંખ્યાબંધ વર્કિંગ મધર્સના અનુભવો અને એમના કોપિંગ મિકેનિઝમ વિશેની માહિતી એકત્રિત કરી, એમને મળી, ચર્ચાઓ કરી અને કેરોલીન એ તારણ પર પહોંચી કે જો ટીમવર્ક હોય, મિત્રો અને પરિવારનો સાથ હોય તો બંને વસ્તુઓ એક સાથે કરવી શક્ય છે. અને એણે પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય લીધો. એ પોતાની જાતને “working mom”ના બદલે “Career loving parent” ઓળખાવવાનું પસંદ

કરે છે.

એમી એક ડોક્ટર છે, એ કહે છે - ક્યારેક બહેનો કારણ વગર હેરાન થતી હોય છે. આ વાત એ એક સરસ પ્રસંગ દ્વારા સમજાવે છે. એમીએ એના બીજા સાથી ડોક્ટરો સાથે કોન્ફરન્સ ડિનર માટે જવાનું હતું. આ બધામાં એક મહિલા એવી હતી કે જેણે તાજેતરમાં જ બાળકને જન્મ આપ્યો હતો. ડિનર દરમિયાન એ મહિલા થોડી થોડી વારે પોતાનો મોબાઈલ ચેક કર્યા કરતી અને એના હાવભાવ પરથી એ અસ્વસ્થ જણાતી હતી. એટલે એમીએ એની પાસે જઈને પૂછ્યું કે - કંઈ મુશ્કેલી છે? હું કંઈ મદદ કરી શકું? ત્યારે એ મહિલાએ ચોખવટ કરી કે મારું બાળક ખૂબ નાનું છે અને મારી માતા મારા બાળકને લઈને બહાર રાહ જુએ છે, એને દૂધની જરૂર છે. એમી એને તરત જ એના બાળક પાસે જવાની સલાહ આપે છે. આ વાતની જાણ એના સિનિયર પુરુષ ડોક્ટરને થાય છે, એ કહે છે કે જો એણે મને આ વિષે પહેલાં વાત કરી હોત તો હું એને વહેલા જ જવા દેત!! - “She was torturing herself unnecessarily.” બીજું એક સરસ વાક્ય મને આ પુસ્તકમાંથી ગમ્યું એ - “Every job will demand some sacrifice. The key is to avoid unnecessary sacrifice and don’t be afraid to ask even if it seems like a long shot.”

અને છેલ્લે, સેન્ડબેર્ગ કહે છે કે- “I believe women can lead more in the workplace. I believe men can contribute more in the home. And I believe that this will create a better world.”

હા, સમય સાથે ઘણું બધું બદલાયું છે, અને હજી થોડા ઘણા બદલાવની જરૂર છે. નોકરી કરતી લગભગ દરેક સ્ત્રી આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલી પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ હશે. પરિવારના સભ્યોનો સાથ મળે તો બધું જ શક્ય છે, તો “ઘણું બદલાયું છે” અને “થોડા બદલાવની જરૂર છે”ની વચ્ચેનો ગેપ જલ્દી પુરાય એવી આશા સાથે શુભેચ્છાઓ.

(મો. ૯૧૬૪૭૨૮૫૬૪)



પુલિત્ઝરવિજેતા તસવીરે જ એના તસવીરકારનો જીવ લીધો ?!

સોનલ પરીખ

‘સરસ તસવીરો - યુદ્ધ અને પીડા અમને સરસ તસવીરો આપે છે અને અમને તેના પૈસા મળે છે. પણ દરેક તસવીર અમારી પાસેથી એની કિંમત વસૂલે છે: સંવેદના, દુઃખ, કરુણા - જે બાબતો માણસને માણસ બનાવે છે, તેના પર પ્રત્યેક ક્લિકે એક પ્રહાર થાય છે.’ આ શબ્દો છે ‘બેંગ બેંગ કલબ’ પુસ્તકના લેખક મેરિનોવિચના, પુસ્તકનું નામ

આપણામાંના લગભગ બધા જ, બંદૂકના ઘડાકા સાંભળીને નાસી જાય અને છુપાઈ જાય, જ્યારે વૉર ફોટોગ્રાફરો કે કોન્ફ્લિક્ટ ફોટોજર્નાલિસ્ટો આનાથી ઊલટું કરે. તેઓ આવી મુસીબતોની રાહ જોતાં હોય અને જ્યારે એવી સ્થિતિ સર્જાય ત્યારે બને એટલા નજીક જઈ, જોખમોની ઐસીતૈસી કરી સારામાં સારો ફોટો લેવા મથે. બેંગ બેંગ કલબના ચાર યુવાનો આવા જ હતા. કોન્ફ્લિક્ટ ફોટોજર્નાલિસ્ટો ‘બેંગ બેંગ’ શબ્દો ગોળીબાર અને અંધાધૂંધી માટે વાપરતા હોય છે. કલબ શબ્દથી મનમાં જે પણ આવે એમાંનું કશું જ આ કલબમાં ન હતું. એ તો હતું ચાર ફોટોગ્રાફરો કેવિન કાર્ટર, ગ્રેગ મેરિનોવિચ, કેન ઉસ્ટરબ્રોક અને જો સિલ્વાનું બનેલું શ્રુપ. ચારે બિરાદરો આક્રમક, મહત્વાકાંક્ષી, નિર્ભય, કઠોર, બેપરવા ને બહાદુર. ૧૯૯૦થી ૧૯૯૪નાં એ વર્ષો રંગભેદી શાસનના અંતિમ તબક્કાનાં વર્ષો હતાં. નેલ્સન માંડેલા ૨૭ વર્ષના જેલવાસ પછી છૂટ્યા હતા. ચારે બાજુ ઉગ્ર રાજકીય અથડામણો, સ્થાનિક જૂથો વચ્ચેની ભયાનક હિંસા અને એનાથી સર્જાયેલો દુષ્કાળ. ‘નેકલેસિંગ’ એટલે કે ટાયર ગળામાં નાખી માણસને જીવતો સળગાવી મૂકવાનું સામાન્ય હતું. આ ચારે શ્વેત હતા, અશ્વેતો તેમને શંકાની નજરે જોતા, પણ તેઓ કશાની, કોઈની પરવા કર્યા વિના ધૂમતા અને શ્રેષ્ઠ તસવીરો લેવા

જીવનાં જોખમ ખેડતા.

આ જૂથના બે સભ્યોને પુલિત્ઝર મળેલું -ગ્રેગ મેરિનોવિચને ૧૯૯૧માં ‘પુલિત્ઝર ફોર સ્પોટ ન્યૂઝ ફોટોગ્રાફી’ અને કેવિન કાર્ટરને ૧૯૯૪માં ‘પુલિત્ઝર ફોર ફિચર્ડ ફોટોગ્રાફી’. કેન ઉસ્ટરબ્રોકને ૧૯૯૩માં વર્લ્ડ પ્રેસ ફોટો કોન્ટેસ્ટમાં બીજું ઈનામ મળેલું. જો સિલ્વાને ૧૯૯૨માં સાઉથ આફ્રિકન પ્રેસ ફોટોગ્રાફર એવોર્ડ મળેલો.

એમની અને આવા અન્ય ફોટોગ્રાફરોની તસવીરો જોઈ આપણા મનમાંથી આહ અને વાહ બન્ને નીકળી જાય. એમની પ્રાપ્તિઓ અને બહાદુરી આપણને પ્રભાવિત કરે. પણ તેમના પર આવતી ભયાનક તાણની, તેમની ઘવાતી માનવીય સંવેદનાઓની અને તેમણે ખેડેલાં જીવલેણ જોખમોની આપણને કલ્પના હોતી નથી. આ અનુભવો અને તસવીરોનું આલેખન એમાંના જ એક ગ્રેગ મેરિનોવિચે ઉપર જણાવેલા પુસ્તકમાં કર્યું છે. એ પુસ્તક પરથી બનેલી ફિલ્મ ૨૦૧૦માં ટોરેન્ટો આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ ફેસ્ટિવલમાં દેખાડાઈ હતી.

અહીં વાત કરવી છે બેંગ બેંગ કલબના કેવિન કાર્ટર અને તેણે લીધેલી વિશ્વપ્રસિદ્ધ તસવીર ‘ધ વલ્ચર એન્ડ ધ લિટલ ગર્લ’ની. આ તસવીરને પુલિત્ઝર પ્રાઈઝ મળ્યું હતું અને એ મળ્યાના ત્રણ મહિના બાદ કાર્ટરે આત્મહત્યા કરી હતી. તસવીર જોઈને ખળભળી ગયેલી દુનિયા તસવીરકારની આત્મહત્યાથી ફરી એક વાર ખળભળી ગઈ હતી. લોકો માનવા લાગ્યા કે એ તસવીરે જ કાર્ટરનો જીવ લીધો.

શું થયું હતું? એવું કેમ બન્યું હતું? ચાલો ખોલીએ પડદો.

કેવિન કાર્ટરનો જન્મ ૧૯૬૦માં. ૧૯૮૦ના દાયકામાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્પોર્ટ ફોટોગ્રાફર તરીકે કારકિર્દી શરૂ



કરી અને નામ પણ કાઢ્યું. સરખેસરખા ચાર ફોટોગ્રાફરોએ ભેગા થઈ બેંગ બેંગ કલબ શરૂ કરી અને રાજકીય અથડામણો, હિંસા અને દુષ્કાળ વચ્ચે પીસાઈ રહેલી પ્રજાની વેદનાને તસવીરો દ્વારા વાચા આપવા માંડી.

‘ધ વલ્ચર એન્ડ ધ લિટલ ગર્લ’ તસવીર લેવાઈ ત્યારે ૩૩ વર્ષનો કાર્ટર ‘વિકલી મેઈલ’ સાથે કામ કરતો હતો. સુદાનમાં ભયાનક દુકાળ પડ્યો હતો. પાંચ વર્ષથી નીચેનાં ચાલીસ ટકા બાળકો કુપોષણનો શિકાર બન્યાં હતાં. ભૂખથી મરતાં માણસોની સંખ્યામાં રોજ વધારો થઈ રહ્યો હતો. ફંડ ભેગું કરી સુદાનવાસીઓને અન્ન પહોંચાડવાના હેતુથી યુનાઈટેડ નેશન્સે ‘ઓપરેશન લાઈફલાઈન સુદાન’ની રચના કરી. તેના ઈન્ફર્મેશન ઓફિસર રોબર્ટ હેડલીએ માર્ચ ૧૯૯૩માં જો સિલ્વા અને કેવિન કાર્ટરને સુદાન બોલાવ્યા અને દુકાળનું ફોટોરિપોર્ટિંગ કરવા કહ્યું. કાર્ટર ખુશ થયો. કારકિર્દી માટે આ સારી તક હતી. એ અને સિલ્વા પૈસા ભેગા કરીને દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા. યુએન અને રાજકારણીઓ વચ્ચે ચાલતા સંઘર્ષની એમને ખબર નહોતી.

સુદાનના રસ્તે તેઓ નૈરોબી રોકાયા. યુદ્ધની તસવીરો ખેંચી. એક દિવસ જુબા રોકાયા. યુએનને અયોદમાં ખાવાનું વહેંચવાની પરવાનગી મળતાં રોબર્ટ હેડલી પ્રાઈવેટ વિમાનમાં આવ્યો અને સિલ્વા અને કાર્ટરને પણ પોતાની સાથે અયોદ લઈ ગયો. અનેક પ્રતિબંધો અને સરકારની બાજનજર નીચે અયોદમાં શરૂ થયેલા યુએનના ફિડિંગ સેન્ટર આસપાસના વિસ્તારમાં ફોટા પાડવાના હતા. ફક્ત ૨૪ કલાકના વિજા મળ્યા હતા.

‘બેંગ બેંગ કલબ’ પુસ્તકના દસમા પ્રકરણ ‘ફલાઈઝ એન્ડ હંગરી પિપલ’માં લખ્યું છે કે આ ભૂખમરો યુદ્ધોને લીધે સર્જાયેલો હતો. દશ્યો દુઃખી કરે એવાં હતાં. ફિડિંગ સેન્ટરે ગામના લોકો ખાવાનું મેળવવા ઊભા હતા. માતાઓ બાળકોને રમતા મૂકી ખાવાનું લેવા ગઈ હતી. બાળકો અને પુત્રો, જીવંત વ્યક્તિઓ અને મૃતદેહોના ફોટા લેતા લેતા કાર્ટર અને સિલ્વા જુદા પડી ગયા.

કાર્ટરને થોડા આફ્રિકન સૈનિકો મળ્યા. તેમને અંગ્રેજી

આવડતું ન હતું. એકની નજર કાર્ટરની ઘડિયાળ પર હતી. કાર્ટરે તેને તે આપી દીધી. સૈનિકો બોડીગાર્ડની જેમ સાથે ચાલવા લાગ્યા. વધુ રહેવા પરમિશનની જરૂર હતી. પ્લેન ઊપડવાને એક કલાકની વાર હતી અને પરમિશન હજી આવી ન હતી. રન વે તરફ જતો કાર્ટર ફોટા લેતો જતો હતો.

ત્યાં જ, ફિડિંગ સેન્ટરના રસ્તે તેણે એક નિર્બળ બાળકને બેસી પડેલું જોયું. સૂકી જમીન અને લગભગ પડી ગયેલું દૂબળું પાતળું બાળક. દશ્ય કરુણ હતું. તેણે પોઝિશન લઈને ફોટા લેવા માંડ્યા. અચાનક ફેમમાં એક ગીધ દેખાયું. જાણે બાળકના મરવાની રાહ ન જોતું હોય! દશ્યની અસરકારકતા હવે ખૂબ વધી જતી હતી. કાર્ટર ક્લિક કરતો રહ્યો. ગીધ પાંખો ખોલત તો ઓર ચોટદાર બનત. તેણે

સરસ તસવીરો - યુદ્ધ અને પીડા અમને સરસ તસવીરો આપે છે અને અમને તેના પૈસા મળે છે. પણ દરેક તસવીર અમારી પાસેથી એની કિંમત વસૂલે છે: સંવેદના, દુઃખ, કરુણા - જે બાબતો માણસને માણસ બનાવે છે, તેના પર પ્રત્યેક ક્લિકે એક પ્રહાર થાય છે...

થોડી રાહ જોઈ, પણ એમ થયું નહીં. વધારે સમય નહોતો. ગીધને ઉડાડી કાર્ટર રન વે પર આવ્યો. સિલ્વા આવી ગયો હતો. કાર્ટરે ફોટાઓની વાત કરતાં કહ્યું, ‘એક ઓંગલમાં બાળકને જોતું ગીધ છે.’ ‘ક્યાં છે? હું પણ થોડા ફોટા લઈ લઉં.’ ‘પચાસેક મીટર, પણ મેં ગીધને ઉડાડી મૂક્યું છે.’ પછી કહે, ‘આ જોઈ મને મેગન બહુ યાદ આવી.’ મેગન તેની નાનકડી દીકરીનું નામ હતું. થોડી મિનિટો બાદ તેઓ પ્લેનમાં હતા.

થોડા દિવસ પછી, ડોનારેલા લોર્ડે સુદાન વિશે લેખ લખેલો. તેમાં મૂકવા ફોટોગ્રાફની શોધ ચાલતી હતી. તંત્રીએ મેરિનોવિચને બોલાવ્યો. બેંગ બેંગના ચાર ફોટોગ્રાફરોમાંનો



એક. તેણે આ ફોટો બતાવ્યો અને ૨૬ માર્ચ ૧૯૯૩ના 'ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ'માં એ પહેલી વાર છપાયો. કેપ્શન હતું, 'અયોદ્યાના ફિરિંગ સેન્ટર તરફ જતાં પડી ગયેલી બાળકી. બાજુમાં રાહ જોઈ રહેલું ગીધ.'

તસવીરે ચક્ર્યાર મચાવી. ચાર દિવસ પછી ૩૦ માર્ચ ૧૯૯૩ના દિવસે 'ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ'માં છપાયું કે 'અનેક વાયકોએ જાણવા માગ્યું છે કે તસવીરમાં બતાવેલી બાલિકાનું શું થયું. ફોટોગ્રાફરે જણાવ્યું છે કે પોતે એ ગીધને ઊડાડી મૂક્યું હતું. બાલિકા પછી ઊભી થઈ હતી. તે ફિરિંગ સેન્ટર પર પહોંચી હશે એવું એનું અનુમાન છે.' મેરિનોવિચે લખ્યું છે કે આ તસવીર ફંડ ઊભું કરવા માટે પોસ્ટર્સમાં મુકાઈ, આખી દુનિયાનાં અખબારો-મેગેઝિનોમાં છપાઈ. આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચાયું. તસવીર અને તસવીરકાર બંને લાઈમલાઈટમાં આવી ગયા. સુદાનની સ્થિતિ જોઈ ખળભળી ગયેલા લોકોએ પુષ્કળ દાન આપ્યું. પણ થોડા લોકો, જેમાં કાર્ટરના મિત્રો પણ હતા, તેમણે ભૂખે મરતા બાળકને મદદ કરવાને બદલે ફોટોગ્રાફનો વિષય બનાવવા માટે કાર્ટરની આલોચના કરી. એક મિત્રે કહ્યું, 'મને ફોટોગ્રાફમાં બે ગીધ દેખાય છે — એક કેમેરાની આગળ, બીજું કેમેરાની પાછળ.' કાર્ટર અપમાન અને અપરાધભાવથી પીડાવા લાગ્યો.

૧૯૯૪ના માર્ચમાં આ તસવીરને પુલિત્ઝર પ્રાઈઝ ફોર ફિચર ફોટોગ્રાફી એનાયત થયું. ન્યુઝ ફોટોગ્રાફી માટે મળતું આ પ્રાઈઝ નોબેલ પ્રાઈઝ જેટલી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. પણ આ માન કાર્ટરના ઘાયલ ચિત્તને શાંત કરી શક્યું નહીં. દસ વર્ષની કારકિર્દીમાં કાર્ટરે પુષ્કળ દુઃખો, કૂરતા, લોહી, ભૂખ, મૃત્યુ અને ભયનું તાંડવ આ બધું નજીકથી જોયું હતું. એ અત્યંત હતાશ મનોદશાનો શિકાર બન્યો.

પ્રાઈઝ મળ્યું તેના બીજા જ મહિને એક અઘટિત બનાવ બન્યો. ૧૯૯૪ની ૧૮મી એપ્રિલે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલી 'ઓલ રેસ' ચૂંટણી થવાના થોડા દિવસ અગાઉ આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસ અને પીસ કીપર્સ ફોર્સ વચ્ચે નાનકડું યુદ્ધ ખેલાઈ ગયું. બેંગ બેંગ કલબના કેન ઉસ્ટરબ્રોક અને

ગ્રેગ મેરિનોવિચ કવરેજ ફોટોગ્રાફ લેતા હતા. તેમના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી, કેન ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો, ગ્રેગ ગંભીર ઘાયલ થયો. લાંબા કાનૂની જંગ બાદ ગ્રેગે ગોળીઓ પીસકીપર્સ ફોર્સની હતી એ સાબિત કર્યું. કેનના મૃત્યુનો ઘા કાર્ટર માટે વસમો નીવડ્યો.

અને ત્રણ મહિના પછી, ૧૯૯૪ના જૂલાઈ મહિનાની ૨૭ તારીખે કેવિન કાર્ટરે કાર્બન મોનોક્સાઈડ શ્વસીને મોતને વહાલું કર્યું. લખતો ગયો, 'હું અત્યંત નિરાશ છું. ફોન, બાળકનો ઉછેર, ભાડું, કર્જ... પૈસા, લોહી, ખૂનમરકી, કૂરતા, યાતનાઓ મારા માથે ચડી બેઠાં છે. ભૂખ્યાંતરસ્યાં ઘાયલ બાળકો, હથિયારધારી પાગલો, પોલિસ, હત્યાકાંડો આ બધું જોઈ જોઈને ત્રાસી ગયો છું. મારે કેન પાસે જવું છે. નસીબદાર હોઈશ તો જઈ શકીશ...'

સુસાન સોન્ટેજ 'રિગાર્ડિંગ ધ પેઈન ઓફ અધર્સ'માં લખે છે, 'આવા ભયાનક દૃશ્યના ફોટા લેતી વખતે આઘાત અને શરમિંદગી બન્નેનો તીવ્ર અનુભવ થાય છે. જે લોકો કોઈની પીડાને દૂર કરવા સક્રિય થવાના સ્વભાવવાળા હોય તે આને એક રીતે જુએ, બીજાઓ જેને કોઈની અંગત બાબતોમાં રસ હોય, કુતૂહલ હોય કે પછી બીજાની તકલીફ જોઈ રાહતનો કે પોતે બચી ગયાના આનંદનો અનુભવ થતો હોય તે પાછા તેને જુદી રીતે જુએ. આપણો, સામાન્ય માણસોનો સમાવેશ આ બીજા વર્ગમાં ક્યાંક થાય છે.' દક્ષિણ આફ્રિકાના આર્કબિશપે કાર્ટરની આત્મહત્યા પછી લખ્યું, 'આવી ભયાનકતાના સાક્ષી બનનાર પર શું વીત્યું હશે તે આપણા ઘરમાં બેસીને આપણે કદી સમજી શકવાના નથી. ખતરનાક સ્થિતિમાં કામ કરનાર લોકો આખરે માણસ છે. વધતો જતો ઓથાર તેને આત્મહત્યા સુધી લઈ જઈ શકે.'

પણ એ બાળકનું શું થયું? ૨૦૧૧માં બાળકના પિતાએ કહ્યું કે એ છોકરી નહીં છોકરો હતો. તેનું નામ કોંગ ન્યોંગ હતું અને તેને બચાવી લેવાયો હતો. તેના પરિવારે જણાવ્યા મુજબ ૨૦૦૭માં આ છોકરો ઝેરી તાવથી મરી ગયો.

બે સાથીઓના મૃત્યુ પછી બેંગ બેંગ કલબના પાયા

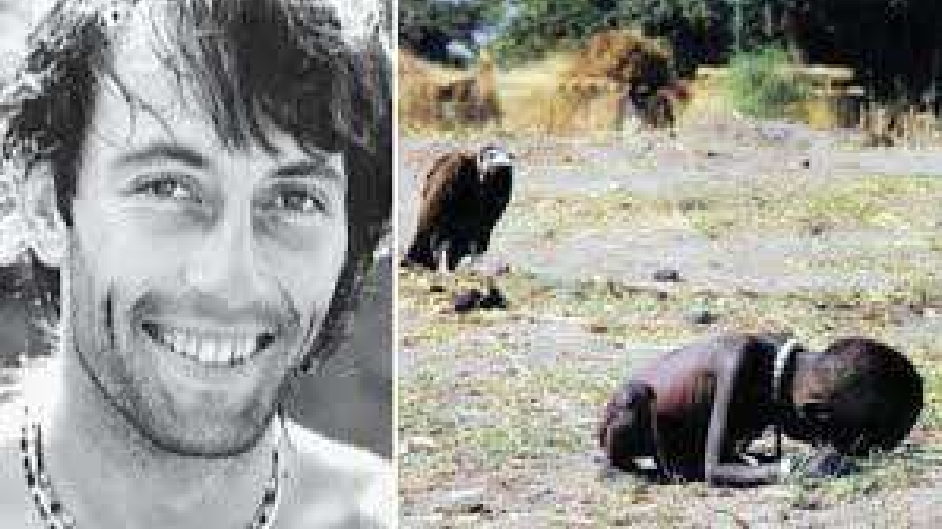


હયમચી ગયા. ગ્રેગ અને સાલ્વા દુનિયાભરના સંઘર્ષો કવર કરતા રહ્યા. ૨૦૧૦માં યુએસ સૈનિકો સાથે અફઘાનિસ્તાન ગયેલા સિલ્વાના બન્ને પગ ઘૂંટણ નીચેથી કપાઈ ગયા. ૨૦૧૨માં થયેલા મેરિકાના હત્યાકાંડનું પોલિસના હાથે ખીણમજૂરો મરાયા તેનું ગ્રેગે કરેલું કવરેજ રંગભેદ પછીના દક્ષિણ આફ્રિકાના પત્રકારત્વમાં સીમાવર્તી ગણાય છે.

શબ્દોની શક્તિને આપણે જાણીએ છીએ, પણ તસવીરોની પણ એક અલગ શક્તિ છે, અલગ દુનિયા છે, અલગ અપીલ છે. તસવીરો કહે છે તે ઘણીવાર શબ્દો નથી કહી શકતા. તેથી જ પત્રકારત્વની દુનિયામાં ફોટોજર્નાલિઝમનું અગત્યનું સ્થાન છે. ગયા મે મહિનામાં પીટીઆઈ ચીફ કોરસ્પોન્ડન્ટ અતુલ યાદવે પાડેલી તસવીરો ખૂબ વાયરલ થઈ હતી જેમાંથી એકમાં, કોરોનાથી ગુજરી ગયેલા દીકરા પાસે ન જઈ શકતો એક બિહારી શ્રમિક દિલ્હીની ફૂટપાથ પર રડી રહ્યો છે. બીજામાં એક થાકેલી સગર્ભા શ્રમિક સ્ત્રી ચાલી રહેલી વણઝારથી છૂટી પડી ઊભી છે. થાકેલું બાળક પાલવ ખેંચી રહ્યું છે, પણ સ્ત્રીમાં તેને તેડી લેવાની તાકાત નથી. ત્રીજામાં રાતના અંધકારમાં દિલ્હીની ફૂટપાથ પર ચાલી રહેલા શ્રમિકોનું દૃશ્ય હતું.

કોરોના કવરેજ કરનારા ફોટોગ્રાફરો માટે ખાસ આચરસંહિતા બની છે. એ બનાવી શકાઈ કારણ કે કોરોના એક બીમારી છે. પણ યુદ્ધ, ત્રાસવાદ, કોમી રમખાણો અને કુદરતી આફતોની કટોકટીમાં આચારસંહિતાઓ બનાવવી શક્ય હોતી નથી. કાશ્મીર-બેઝૂડ એસોસિયેટેડ પ્રેસ ફોટોગ્રાફર્સ ડાસ યાસિન, મુખ્તાર ખાન અને ચન્ની આનંદને કાશ્મીર કવરેજ પર ૨૦૨૦નું પુલિત્ઝર પ્રાઈઝ મળ્યું છે.

આફતો કુદરતી હોય કે માનવસર્જિત, અસરગ્રસ્ત સ્થળ અને સપડાયેલા લોકોની દુર્દશાના સાક્ષી બનવાથી આવા ફોટોગ્રાફરોના મન સર્જીતી તાણ એમની શારીરિક-માનસિક તંદુરસ્તીને જોખમાવી દે છે. તસવીર જોઈને દુનિયા વાહવાહ કરે છે, પણ તસવીરકારની સ્થિતિનો ભાગ્યે જ કોઈને વિચાર આવે છે. કેવિન કાર્ટરની આત્મહત્યાને પચીસથી વધારે વર્ષ થયાં. ફોટોજર્નાલિસ્ટોની એક આખી પેઢી એ પછી આવી ગઈ. દેશ અને દુનિયાએ અનેક નવા પડકારોનો સામનો કર્યો. માનવી અને માનવતા કસોટીમાં મુકાતાં રહ્યાં. આ બધા વચ્ચે ‘ધ વલ્ચર એન્ડ ધ લિટલ ગર્લ’ અને કેવિન કાર્ટરની સ્મૃતિ ફલેશલાઈટના ઝબકારાની જેમ સામે આવતી રહે છે અને ઘણું ઘણું કહેતી રહે છે.



૦૭. યુવાસૂઝ

‘બી ગ્લોબલ, એક્ટ લોકલ’ સૂત્રને જીવતી અનુરાધા બેનિવાલ
છાયા ઉપાધ્યાય

‘થ્રિક’ જ નહીં, ‘બી ગ્લોબલ, એક્ટ લોકલ’ વિચાર-સૂત્રને જીવતી એક યુવતીની વાત કરવી છે.

આપણે ત્યાં રમતક્ષેત્રે, ક્રિકેટ સિવાય મહિલાઓ ઓછી દેખાય છે. આમ પણ મહિલા હોવું તે પોતાનામાં પડકાર છે. જીવનના ક્રમને પડકારરૂપ બનાવતી બાબતો આર્થિક, સામાજિક એમ બાહ્ય સ્વરૂપે તો હોય જ; ઘણીવાર તો પોતાની માનસિકતા જ પડકાર બનતી હોય છે. અનુરાધા બેનિવાલે એ પડકારોને પોતાનામાં તપાસી, વટોળી પોતાને લોકલીગ્લોબલ બનાવી છે.

હરિયાણાના ખેડી મહમની અનુરાધાને માતા-પિતા મમતાળુ જ નહીં, અત્યંત સમજદાર અને પ્રેમાળ મળ્યાં. ઘડિયા ગોખવાના થયા એટલે બહેનબાને નિશાળે જવું વસમું થઈ પડ્યું. આમેય લાદેલું શિસ્ત એને માફક આવતું જ નહોતું. તો, મા-બાપે કહ્યું, ‘કોઈ નહીં, ઘર પે પઢ લેંગે.’ પ્રોફેસર પિતા અને ગૃહિણી માતાએ સામાન્ય શાળા આપે તેટલું જ્ઞાન ઘરે જ આપ્યું. અત્યારે તો ‘હોમ સ્કૂલિંગ’ ગુજરાત સહિત ભારતભરમાં એક ચળવળ સ્વરૂપે વ્યાપક છે અને હોમ સ્કૂલર્સ ઓનલાઈન-ઓફલાઈન મેળાવડા, પરસ્પર માર્ગદર્શન કરતાં રહે છે. પણ અનુરાધાનાં માતા-પિતા દીકરીઓને ભણાવી નાખવા ચોમેર દોડ્યાં નહીં. હા, તેમના મિત્રો તેમના ઘરે આવતાં જતાં રહેતાં અને એ દરમિયાન અનુરાધા અને નાની બહેન જે શીખે તે જમા ખાતે.

પિતા કિશનસિંગના આવા જ એક મિત્ર ઘરે આવ્યા અને રમત-રમતમાં અનુને ચેસનાં પગલાં સમજાવ્યાં. બસ, અનુના જીવનનું મહત્ત્વનું પાસું તે સાથે નક્કી થઈ ગયું. ત્રણ દિવસમાં તો અનુ અંકલને શેહ ઔર માત આપવા માંડી. અને પછી પિતાજી તેને ગામમાં, મિત્રવર્તુળમાં જે

કોઈ શતરંજ રમતું તેની સાથે રમાડવા લઈ જતા. અનુની આવડત નોંધપાત્ર છે એમ લાગતાં તેને નિયમિત મહાવરો મળે તે માટે તેનાં મમ્મી-સરોજબાલા ચેસ શીખ્યાં. થયું એવું તેના એઈજ ગ્રુપમાં છોકરીની સ્પર્ધા ના હોવાથી અનુ સમગ્ર વય જૂથમાં રમી અને જુનિયર સ્ટેટ ચેમ્પિયન બની. પછી તો તે બીજી કેટલીક ચેમ્પિયનશીપ જીતવાની ટોચ તરીકે સબ જુનિયર નેશનલ ચેમ્પિયન(૨૦૦૦) થઈ અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ (સબ જુનિયર, સ્પેન-૨૦૦૧) પણ કર્યું, તો તેના મમ્મી પણ સ્ટેટ ચેમ્પિયન બન્યાં.

વળી, ઘરશાળાની વિદ્યાર્થીની અનુએ નેશનલ ઓપન સ્કૂલ દ્વારા દસમા-બારમાની પરીક્ષા પાસ કરી અને દિલ્હીમાં હિન્દી સાથે ગ્રેજ્યુએશન કર્યું. તે પછી આગળના અભ્યાસ માટે તે પૂના ગઈ. જ્યાં તેણે એલ.એલ.બી, ડિપ્લોમા ઈન જર્નાલિઝમ, એમ.એ.(અંગ્રેજી)નો અભ્યાસ તો કર્યો, નાની મોટી નોકરીઓ પણ કરી.

પૂનાનો વસવાટ પણ તેના જીવનને દિશા આપનારો વળાંક બની રહ્યો. ત્યાં એક વિદેશી છોકરી સાથે મિત્રતા થઈ અને પોતાનામાં રહેલી અસ્પષ્ટતા, સામાજિક દંભ, જિજ્ઞાસા બાબતે અનુ સભાન બની. તેને શતરંજ રમવા ભારતભરમાં ફરવાનું થયેલું, મમ્મી સાથે. હવે અનુએ એકલા, કદાચ પોતાની ખોજમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું. આ રખડપટ્ટીએ તેને ઘણું શીખવ્યું.

સમય જતાં પતિ સાથે લંડન વસવાનું થયું. થોડા સમય પછી વળી તેને આત્મનિર્ભર થવાની તલપ ઊઠી. અનુ કોઈપણ કામ કરવા તૈયાર હતી. તેણે રેસ્ટોરાંમાં, દુકાનોમાં બાયોડેટા આપ્યો. એક-બે સ્થળે નોકરી પણ કરી. તેવામાં એક દિવસ એક સ્ટોરમાં શતરંજની કોઈ સ્પર્ધાનું ટેલિકાસ્ટ



થતું જોઈ તે સ્ટોરમાં ગઈ. આદતવશ ચાલ બાબતે ટિપ્પણી કરી અને ત્યાં ઉપસ્થિત દર્શકો તેની આવડતથી અંજાયા. તેમાંથી કેટલાકે કહ્યું, "તું ચેસનું કોચિંગ કરે તો કેવું!" આજે લંડન ખાતે અનુની ચેસ એકેડમી છે અને બીજા કેટલાક શતરંજના ખેલાડી તેમાં વ્યાવસાયિક ધોરણે સહાયક તરીકે જોડાયા છે.

આટલેથી મોટાભાગના સંતુષ્ટ થઈ જાય. અનુ બ્રાન્ડ નહીં.

આપણે ત્યાં રમતક્ષેત્રે, ક્રિકેટ સિવાય મહિલાઓ ઓછી દેખાય છે. આમ પણ મહિલા હોવું તે પોતાનામાં પડકાર છે. જીવનના ક્રમને પડકારરૂપ બનાવતી બાબતો આર્થિક, સામાજિક એમ બાહ્ય સ્વરૂપે તો હોય જ. ઘણીવાર તો પોતાની માનસિકતા જ પડકાર બનતી હોય છે. એ પડકારોને તપાસી, વળોટી જવા જોઈએ...

તે પોતાની કમાણીના જોરે યુરોપ ફરવા નીકળી. આથડી, ભટકી, નવા દોસ્ત બનાવ્યા, મગજના કોષ વધુ મોકળા કર્યા. તે વળી વળીને જુદા જુદા દેશોમાં ફરતી રહે છે અને વળી વળીને ગામ આવતી રહે છે.

આટલું જોતાં લાગે કે તેને આર્થિક ચિંતા નહીં હોય. યાદ અપાવું કે પૂનામાં તેણે નાની મોટી નોકરીઓ, લંડનમાં રેસ્ટોરાં સુદ્ધાંમાં છૂટક નોકરી કરી હતી. અને હા, આર્થિક રીતે પિતા અને પતિને આશ્રિત રહી હોત, તેટલામાં ઈતિ માન્યું હોત તો જીવન તે દિશાએ વહેવાનું જ હતું. પણ, અનુ બ્રાન્ડને ઘર બનાવવાની સાથે સાથે સ્વને પણ ઓળખવો હોય છે.

એકલા પંડે ભારતભ્રમણ, વિદેશભ્રમણ કરતી રહેતી અનુની પહેલી યુરોપ યાત્રાનું પુસ્તક છે, "આઝાદી મેરા બ્રાંડ". ઉપર લખેલી વિગતોમાંથી કેટલીકનું વિશદ વર્ણન તે પુસ્તકમાં છે, અનુના અનુચિંતન સાથે. તે પુસ્તક અત્યંત સફળ થયું છે.

જુલાઈ: ૨૦૨૧



હવે તો આ સ્ત્રીએ 'ગંગા નાહ્યા'નો હાશકારો કરવો જોઈએ ને!

ના, અનુ બ્રાન્ડને એવી હાશ ક્યાં!

પોતાના ગામ ખેડી મહમમાં છોકરીઓના શિક્ષણ બાબતે તે અને તેનાં મા-બાપ આર્થિક ઉપરાંત બીજી ઘણી રીતે ટેકો કરી રહ્યા છે. ખેડી મહમમાંથી વધુ અનુઓ દુનિયાને મળે તે માટે તેઓ 'જીઓ બેટી' નામક નાનકડી સંસ્થા સ્થાપી પોતાની કક્ષાએથી મથતાં રહે છે. ભારતનાં છોકરી-છોકરાને પોતાની રીતે વિચાર કરતાં, આગળ આવતાં જોવાં તે અનુનું પ્રિય કામ છે, જે જીવનભર કરતાં રહેવાની તેની નેમ છે.

'જીઓ બેટી' તેના ગામથી નીકળી મારી શાળા-આનંદ કન્યા શાળા ચિખોદરા, તા.જિ. આણંદ સુધી પહોંચ્યું છે. મારી વિદ્યાર્થિનીઓ દસેક કલાક-પાંચેક દિવસના માર્ગદર્શન પછી મેંચ રમતી થઈ ગયેલી. દસમા દિવસે શાળા કક્ષાએ સ્પર્ધા કરી. તે માહોલ આંખ અને જીગર ઠારનારો હતો. જેમની બૌદ્ધિક ક્ષમતા, સમસ્યા-ઉકેલ ક્ષમતા નિમ્ન ગણી દેવાઈ હોય, તેવા સમૂહની દીકરીઓને ત્રણ-ચાર પગલાંના આગોતરા આયોજન સાથે રમતી જોવી, તંદુરસ્ત હરીફાઈમાં મશગૂલ જોવી... આહ્વાદક હતું. શતરંજ શીખવવામાં અનુ કાબેલ શિક્ષક છે. મારી શાળાની કેટલીક વિદ્યાર્થિનીઓ બીજાને શીખવવા સક્ષમ બની ગઈ છે અને તે અમારો હેતુ પણ છે: માત્ર ખેલાડી જ નહીં, કોચ તૈયાર કરવા.

કોરોનાકાળે શિક્ષણક્ષેત્રે ઘણું નુકસાન કર્યું છે. તેમાંનું એક આ કે અમારો હેતુ હાલ પૂરતો અટકી પડ્યો છે.

શતરંજ ક્ષેત્રે તો અનુને મિત્રો હોય તે સમજી શકાય પણ તે બીજા ક્ષેત્રમાં કાહું કાઢવા મથી રહેલા કેટલાક ભારતીય ખેલાડીઓ, કલાકારોની દોસ્ત છે. તે ખેલાડીઓને પોતાનાથી બનતો માનસિક, આર્થિક ટેકો, માર્ગદર્શન કરે છે. અનુ રિસોર્સફૂલ છે અને રિસોર્સનો યોગ્ય સામાજિક ઉપયોગ કરી જાણે છે. એક મજબૂત સ્ત્રી બીજી છોકરી-સ્ત્રીને ટેકો કરે ત્યારે જે સામાજિક ચમત્કાર થાય છે તે અનુની આસપાસ થતા મેં જોયા છે.

લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠનો પરમ ઉદ્દેશ એ છે કે તેના વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક ઋણ અદા કરવા માટેની વૈધિક-અવૈધિક કેળવણી નિરંતર પ્રાપ્ત કરે. આ લક્ષ્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રાંગણ ઉપર અને પરિસરની બહાર શિક્ષણ-વિસ્તરણ અને સંશોધનવિષયક અનેકવિધ પ્રક્રિયાઓમાંથી પસાર કરવામાં આવે છે. પરિણામસ્વરૂપ તેમનામાં નિષ્ઠા-નિસ્ખત-નિર્ભયતા, શ્રદ્ધા, સંવેદના, સ્નેહ અને સ્વાશ્રય જેવા સાત્ત્વિક ગુણો સહજભાવે આત્મસાત્ થઈ જતા હોય છે. સંસ્થાના તેજ, તપશ્ચર્યા અને તિતિક્ષાના ફલસ્વરૂપ આ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત અને અન્ય રાજ્યોની સરકારી, સહકારી, શૈક્ષણિક અને સામાજિક-સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના ૧૨૧ જેટલા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મેળવેલી સદ્વિદ્યાનું સંવર્ધન કરીને સમાજ તરફ પોતાની કૃતાર્થતા વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

આ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય 'કોડિયું'ના સુજ્ઞ-જિજ્ઞાસુ વાયકોને લોકદીવડાં કોલમના માધ્યમથી કરાવવામાં આવી રહ્યો છે. આ લેખમાં બે સ્નાતકોની કર્મ સાધના પ્રસ્તુત છે. લોકભારતી દ્વારા શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી તરીકે સન્માનિત કરસનભાઈ ડાંગર(૧૯૭૦) અને પ્રયોગશીલ, માહિતી શિક્ષણ પ્રત્યાયન, આરોગ્યઅધિકારી(નિવૃત્ત)જગમલભાઈ રથવી(૧૯૭૯). નિરાધાર બાળાઓ, બાળકો, વિધવા-ત્યકતા-અસહાય-ત્રસ્ત બહેનો માટે ૬૩ વર્ષથી કાર્યરત, વાલ્મીકિના આશ્રમ સમી કસ્તૂરબા વિકાસગૃહ જામનગરના કરસનભાઈ (જન્મ: ૨૩-૦૬-૧૯૪૭) તાજેતરમાં વરાયેલા પ્રમુખ છે. સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ રાજકોટ, (ટ્રસ્ટી- કારોબારી સભ્ય) ગુજરાત રાજ્યની સર્વોદય યોજના સંકલન સમિતિ(સભ્ય) સંચાલક મંડળ જામનગર જેવી બારેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ

સક્રિયપણે સંલગ્ન છે.

મૃદુલાબહેન સારાભાઈ, પુષ્પાબહેન મહેતા જેવા પ્રહરીની હરોળમાં સ્થાન પામી શકે તેવા મંજુલાબહેન દવે, કસ્તૂરબા વિકાસગૃહના આઘસ્થાપક, પ્રમુખ. તેમણે આ સંસ્થાને પાળી, પોષી, વિકસાવી. સૌરાષ્ટ્રના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી ઢેબરભાઈ દ્વારા માન્યતાપ્રાપ્ત; વિમલાતાઈ, મોરારિબાપુ, દેવીપ્રસાદ અને જયાબહેન શાહ વગેરેનાં આશીર્વાદ મેળવેલ તેમ જ ડોલરભાઈ માંકડ, બાલુભાઈ વૈદ્ય, કેશુભાઈ વળિયા ઇત્યાદિનાં પ્રેરણા-સમર્થન સંચિત આ વિકાસગૃહને વટવૃક્ષ બનાવવાનું શ્રેય જાય છે અધ્યાત્મમાર્ગી દિવંગત પ્રમુખ લલિતાબહેન શાહ અને પૂર્વ મંત્રી-ટ્રસ્ટી કરસનભાઈની જુગલ જોડીને.

આ સંસ્થાએ હજારો બહેનોને માતાનું વાત્સલ્ય-અને પિતાની હૂંફ પૂરાં પાડ્યાં છે. સામાજિક રીતે હડધૂત થયેલી ત્યકતા-અપહત-છૂટાછેડા મેળવેલી નિરાધાર-તરછોડાયેલી કુંવારી માતા જેવી બહેનો, મહિલા આશ્રય ગૃહમાં સ્વમાનભર્યું સ્થાન પામે છે. ટૂંકાગાળાના રોકાણ-નિવાસ માટે છે-પ્રિવેન્ટિવ અને રેસક્યૂ ગૃહ. અસંખ્ય બહેનો અહીં શિક્ષણ-તાલીમ સંપન્ન કરીને લગ્ન સંસાર માંડીને ફરી પાછી પોતાના જીવનમાં ઠરીઠામ થઈ જાય છે. બહેનોને કાનૂની સલાહ આપવા માટે છે શિશુગૃહ અને બાલગૃહ કુટિર. આ દીકરા-દીકરીઓ શિક્ષણ, રમતગમત, પૌષ્ટિક ભોજન જેવી સુવિધાઓ સાથે પોતાના પુન: શૈશવનો અહેસાસ કરતા થઈ જાય છે. આઠથી અઢાર વર્ષની વાલીવિહોણી બાળાઓને સાંત્વના, લાગણી-માર્ગદર્શન માટે સ્થાપિત છે બાલિકા સંરક્ષણ ગૃહ અને બાલપ્રતિષ્ઠાન ગૃહ. પ્રાંગણ પર છે બાલમંદિર, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળા, મહિલા અધ્યાપન મંદિર, બહેનોને વિવિધ પ્રકારનાં



કૌશલ્ય વિકસાવવા માટેનાં તાલીમ કેન્દ્રો.

આ વિશાળ પરિવાર સાથે સંસ્થાના સૌ કાર્યકરો સેવા-સમર્પણ-ઋજુતા-કરુણા-સંવાદિતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરે, સમાજ-સરકાર અને દાતાઓનો સતત સહયોગ મળે તે પ્રકારના પચાસ વર્ષના અખંડ પુરુષાર્થમાં સફળ થયા છે કરસનભાઈ. આ અપ્રતિમ સફળતાનો શ્રેય તેઓ આપે છે માતૃસંસ્થા લોકભારતીને. લોકશાળામાં માધ્યમિક શિક્ષણ સંપન્ન કરીને તેઓ લોકભારતી રુરલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં જોડાયા. બે વર્ષના ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમની અંતિમ પરીક્ષામાં સમગ્ર ભારતમાં દ્વિતીય ક્રમે ઉત્તીર્ણ થયા. સ્નાતકની પદવી મેળવી લોકભારતીના છાત્રાલય-જીવનમાંથી સમૃદ્ધભાવના, સામંજસ્ય-પરસ્પર મદદ કરવાની વૃત્તિ વિકસ્યાં. ઘઉં સંશોધન અને શ્રમકાર્યમાંથી સંશોધન-સ્વાવલંબન પરત્વેની અભિમુખતા નિર્માણ થઈ. વિદ્યાર્થીમંડળના મહામંત્રી તરીકે લોકશાહીની તાલીમ મળી, નેતૃત્વની કળા ખીલી. હિમાલયન ટ્રેકિંગ કેમ્પ દ્વારા ચીનની સરહદે લેહમાં ૧૮૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા પછી સાહસ કરવાનાં સપનાં અંકુરિત થયાં.

મનુભાઈ, મૂળશંકરભાઈ, બુચભાઈ, દલસુખભાઈ, રતિભાઈ પંડ્યા અને બીજા ગુરુજનો પાસેથી સર્વાંગી તાલીમ મેળવી પ્રારંભે જામનગરની ગ્રેન માર્કેટમાં વ્યાપાર કમિશન એજન્ટ તરીકેના વ્યવસાયની શરૂઆત કરી. લોકભારતીના પૂરા સંસ્કાર-શિક્ષણ પામેલ કરસનભાઈને મંજુલાબહેને વિકાસગૃહના મેનેજમેન્ટમાં સહાયરૂપ થવા દરખાસ્ત કરી. સમાજ તરફ પોતાની સમર્પિતતા વ્યક્ત કરવાની તક તેમણે ઝડપી લીધી અને પછી તો સંસ્થા સાથે તેઓ નિઃસ્વાર્થભાવે એટલા ઓતપ્રોત-અભિન્ન થઈ ગયા કે સંચાલક મંડળે તેમને ક્રમશઃ સહમંત્રી મંત્રી ટ્રસ્ટી-કાર્યકારી અધ્યક્ષ અને અંતે અધ્યક્ષ તરીકેની જવાબદારી સોંપી દીધી. આજે પૂર્ણ સમયના સામાજિક અગ્રણી તરીકે પ્રવૃત્ત કરસનભાઈનો જીવનમંત્ર-સંદેશ છે ‘હંમેશા ગુણગ્રાહી બનો’ (વિશેષ સંપર્ક : મો. ૯૮૨૪૦૧૦૭૭૦)

ગુજરાતમાં લોકભારતીના કેટલાક સ્નાતકો, કૃષિ-

જુલાઈ: ૨૦૨૧

સહકાર-શિક્ષણ ક્ષેત્રે વિસ્તરણ અધિકારી તરીકે પ્રવૃત્ત છે પણ આરોગ્યના પ્રદેશમાં કાર્યરત સંખ્યા જૂજ છે. જગમલભાઈ, હવે જગદીશભાઈ રથવી (જન્મ: ૧/૬/૧૯૫૬) એ આ વિશિષ્ટ ફિલ્ડમાં ૨૪ વર્ષ બહુવિધ પ્રયોગો કરીને, વિસ્તરણના સિદ્ધાંતોને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપીને, સરકારી તંત્ર-લોકોની ભારે ચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. અનેક એવોર્ડથી સન્માનિત થયા છે. તેમનું વતન અત્યારે પાટણ જિલ્લાનું અંતરિયાળ ગામ ટુવડ. પિતાશ્રીનો વ્યવસાય

લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠનો પરમ ઉદ્દેશ એ છે કે તેના વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક ઋણ અદા કરવા માટેની વૈધિક-અવૈધિક કેળવણી નિરંતર પ્રાપ્ત કરે. આ લક્ષ્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રાંગણ ઉપર અને પરિસરની બહાર શિક્ષણ-વિસ્તરણ અને સંશોધનવિષયક અનેકવિધ પ્રક્રિયાઓમાંથી પસાર કરવામાં આવે છે...

ખેતી. લોકભારતીમાં અભ્યાસ(૧૯૭૬-૭૯) દરમિયાન જ પોતાના વિસ્તારમાં ત્રણ ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યા અને છતાં પરિવારે તળાવની માટી ખોદકામ દ્વારા ઉપાર્જિત આવકમાંથી તેમને ભણાવ્યા. સ્નાતક થઈને થોડો સમય લોકવિદ્યાલય માઈધાર અને ઉરુલિકાંચન ભારતીય એગ્રો ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ફાઉન્ડેશન બાયફમાં સેવાઓ આપી પણ તેમનો જીવ તો શિક્ષણનો એટલે ડી.એડ.નો ડિપ્લોમા મેળવ્યો. સમયાંતરે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી એમ.એ., એમ.એડ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. વેડછી, કહાનવાડી, મડાણાગઢ, લોકનિકેતન-રતનપર ચાર ગ્રામવિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક-આચાર્ય તરીકે અધ્યાપનકાર્યની સાર્થકતા અનુભવી પણ સંજોગો તેમને સરકારી નોકરી તરફ ખેંચી ગયા.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વિસ્તરણ અધિકારી: આરોગ્ય તરીકે તેમની વરણી થઈ. હળવદ અને પછી વઢવાણ-લખતર તાલુકામાં ભ્રુણહત્યા નિવારણ, કુપોષણ નાબૂદી અને કિશોર-કિશોરી માટેના શિક્ષણ ક્ષેત્રે પરંપરાઓ સાથે

નૂતન અભિગમનો સમન્વય કરીને, લોકભારતીને ગૌરવ અપાવે તેવી કામગીરી બજાવી. ગ્રામીણ અને સ્લમ વિસ્તાર તેમનું કાર્યક્ષેત્ર. બેટી બચાવો અભિયાન પૂરજોશમાં ચાલે. ગામેગામ ભીંતસૂત્ર લેખન, શિબિર-સેમિનાર, પરિવાર સન્માન જેવા કાર્યક્રમો યોજાય. જગદીશભાઈએ આ વિષયોની સર્વાંગી સમજણ માટે મહિલા અધિકારી, પદાધિકારી અને સામાજિક કાર્યકર ત્રણે વર્ગને સંમિલિત કરીને, ફળદાયી સંમેલનો યોજ્યાં. લોકભારતીમાં તેમનો મુખ્ય વિષય પશુપાલન પણ કલા-સાહિત્ય-સર્જનમાં ઊંડી દિલગીશથી. આ રસ-રુચિ, અનુભવ અહીં કામે લાગ્યાં.

સમગ્ર સભા-સંમેલનના સ્થાને આવરી લેતું રોચક સૂત્રો સાથેનું ૫૧ ફૂટ લાંબું કુતૂહલપ્રેરક બેનર ત્યાં મૂકાવ્યું. તરણેતર જેવા લોકમેળામાં પ્રદર્શનો યોજ્યાં. અગિયાર દિવસની ૩૧ ગામોમાં ફરી વળેલી રથયાત્રા દરમિયાન ભજવાતાં શેરીનાટકો, ગીતો, વેશભૂષા સ્પર્ધા આમજનતા માટે જિજ્ઞાસા, જાગરણના માધ્યમ સિદ્ધ થયાં. લોકભોગ્ય ભાષામાં 'દીકરી ઘરનો દીવો' જેવાં પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. સૌના સહિયારા, સુગ્રથિત પુરુષાર્થને પરિણામે આ દીકરા-દીકરીનું પ્રમાણ દર એક હજારે ૮૩૦ થી વધીને ૮૧૦ સુધી લાવી શકાયું. લોકભારતીના વિશાળ ગ્રંથાલયથી તેઓ ભારે પ્રભાવિત થયા હતા.

ગાંધી-વિવેકાનંદ-થોરો-રસ્કિન-ટોલ્સટોય-દર્શક જેવા લોકોના સાહિત્ય વાચનથી જીવનને સમગ્રતાથી દર્શન કરવાની દૃષ્ટિ અંકુરિત થઈ હતી એટલે અભ્યાસુ વાચકો માટે તેમણે તાલુકા આરોગ્ય કચેરી વઢવાણમાં સુસજ્જ પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરાવી. અહીં મુકાયેલાં ઉત્તમ પુસ્તકો, સામયિકોની સાથે સર્વે-સંશોધન અહેવાલ, અંક, સરકારી પરિપત્રો-માર્ગદર્શિકા, ફોટોગ્રાફ્સ, સી.ડી., વિડીયો, ઉત્સુકોના આકર્ષણનું રસિક માધ્યમ બની રહ્યાં.

જગદીશભાઈ પ્રયોગાત્મક અભિગમથી પોતાનું આગવું સ્થાન સ્થાપવામાં સફળ રહ્યા તેના મૂળમાં છે લોકભારતીનું શિક્ષણ, સમૂહજીવન, સહશિક્ષણ,

અધ્યાપકોની લગનપૂર્વકની વિવિધ શિક્ષણ પદ્ધતિ, શિબિરો-પ્રવાસો, ઉત્સવો, વિદ્યાર્થી ગ્રાહક ભંડારનું સંચાલન, વિદ્યાર્થી મંડળના મહામંત્રી તરીકેની તાલીમ વગેરે અનુભવોથી તેમની વ્યક્તિત્વઘડતરની પ્રક્રિયા અનાયાસે આકાર પામતી ગઈ. 'સ્નેહ બંસી' ના તખલ્લુસથી ઉદ્ભવ મંડળની રાત્રિબેઠકોમાં, બુચદાદાની ઉપસ્થિતિમાં સ્વરચનાઓની પ્રેરક પ્રસ્તુતિ, રિયાઝ-આકાર-લીલો ટહૂકો જેવા સંપાદિત અંકો કે 'સમિધ', 'ઉદ્ભવ' ભીંતપત્રો અને પછી 'કોડિયું'માં સ્થાન પામેલી પદ્ય-ગદ્ય રચનાઓએ આજીવન સત્વશીલ રહેવા માટેની ભૂમિકા રચી આપી. તેમનું આગામી ધ્યેય છે : આધ્યાત્મિક જીવન જીવવું, રચનાત્મક શિક્ષણસંસ્થાની સ્થાપના અને સ્વરચિત કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન.

તમે આવો છો એ જ કવિતા તમે વિદાય લો છો એ જ કવિતા શું કામ દોષ દો છો જાતને ? તમે આખે આખા છો કવિતા

—સ્નેહ બંસી

(૨૦૨, ઓર્કિડ, તસ્કીન સોસાયટી, શુકલનગર ચાર રસ્તા, સમા, વડોદરા-૩૮૦૦૦૨, મો. ૯૪૨૬૪૬૧૦૯૦)

માનવમાત્ર પ્રત્યે આપણે સદ્ભાવ ભલે રાખીએ, પણ બધાની સાથે અતિપરિચય ઈચ્છનીય નથી. કેટલીક વાર એવું બને છે કે અંગત રીતે આપણાથી અપરિચિત વ્યક્તિની આપણા મનમાં ખૂબ પ્રતિષ્ઠા હોય, પણ જ્યારે તેમની નજીક જઈએ છીએ ત્યારે એ છાપ ઓસરવા માંડે છે. તે જ રીતે કેટલીક વાર આપણે એમ ધારતા હોઈએ છીએ કે આપણી સોબત બીજાઓ માટે આનંદદાયક હશે; જ્યારે ખરી રીતે આપણા વર્તનથી એ દુભાતા પણ હોય.

- ટોમસ કેમ્પીસ



જખૌલ ગામમાં દુર્યોધનનું મંદિર છે !!

ભાણદેવજી

યમુનોત્રીની યાત્રા પરિપૂર્ણ કરીને અમે પાછા આવી રહ્યા છીએ. હવે અમારે જખૌલ જવાનું છે. જખૌલ? જખૌલ શા માટે? જખૌલ કોઈ તીર્થધામ છે? આપણા માટે નહીં, પરંતુ તે વિસ્તારનાં ૨૪ ગામ માટે જખૌલ તીર્થધામ છે. જખૌલમાં ભગવાનનું મંદિર છે? જખૌલમાં કયા દેવનું મંદિર છે? જખૌલમાં દુર્યોધનનું મંદિર છે - દુર્યોધનનું મંદિર! આ વાંચીને, સાંભળીને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય તેવું છે - આંચકો લાગે તેવી વાત છે, પરંતુ એ એક હકીકત છે કે 'જખૌલ' નામના ગામમાં દુર્યોધનનું મંદિર છે!

દુર્યોધનનાં દર્શન માટે નહીં, દુર્યોધનની પૂજા કરવા માટે નહીં, પણ એક કૌતુક જોવા માટે, આપણા દેશની અપરંપાર ધાર્મિક વિવિધતા સમજવા માટે, એક ખૂબ વિશિષ્ટ માનવસમૂહના અભ્યાસ માટે પણ આ સ્થાનની મુલાકાત લેવા જેવું ખરું! અમે પણ કાંઈક આવા જ ભાવથી જખૌલ જવાનું નક્કી કર્યું છે.

યમુનોત્રીથી પાછા ફરતાં નૌગાંવથી અમારો રસ્તો ફંટાય છે. અમે હવે પુરૌલા-વિસ્તારમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આ એક વિશાળ વેલી છે. આટલો સપાટ વિસ્તાર અને આટલાં મોટાં ખેતરો, આવાં સુંદર મકાનો અને આવી સુંદર વસાહતો હિમાલયમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. વિસ્તાર ખૂબ વિશાળ છે અને પાકથી લચી પડેલો છે. અત્યારે તો આ વિસ્તાર દહેરાદૂન જિલ્લાનો જ વિસ્તાર ગણાય છે, પરંતુ તેનું મૂળ નામ જૌનસરબાવર છે. આ વિસ્તાર વિસ્તૃત છે, રમણીય છે, સુંદર છે, સમૃદ્ધ છે, પરંતુ એક રિવાજથી બદનામ થયેલ છે. એક કાળે આ વિસ્તારમાં બહુપતિત્વની પ્રથા વ્યાપક પ્રમાણમાં હતી. ચાર કે પાંચ ભાઈઓ વચ્ચે એક જ પત્ની હોય! આ રિવાજનો મુખ્ય હેતુ આર્થિક હતો. જમીનના ભાગલા ન પડે, કુટુંબના ટુકડા ન પડે અને વસતી

નિયંત્રણમાં રહે-આ હેતુ હતો. હવે આ રિવાજ ઝડપથી અદૃશ્ય થઈ રહ્યો છે, પરંતુ દૂરદૂરનાં ગામડાંઓમાં અવશેષરૂપે આ રિવાજ ચાલુ છે. પુરુષો અને સ્ત્રી લગભગ સરખી જ સંખ્યામાં જન્મે છે. ચાર-પાંચ ભાઈઓ વચ્ચે એક જ પત્ની હોય તો અતિરિક્ત સ્ત્રીઓનું શું થાય? વાત મોઢેથી કહી શકાય કે કલમથી લખી શકાય તેવી નથી. ક્ષમા કરજો!

પુરૌલાથી અમે મોરી પહોંચ્યા અને મોરીથી નતવર. અહીંથી ગોવિંદ વનવિહાર અભયારણ્ય શરૂ થાય છે. અહીં નતવરમાં તે અભયારણ્યનું પ્રવેશદ્વાર છે. અહીં જંગલખાતા તરફથી તગડી પ્રવેશ-ફી વસૂલ કરવામાં આવે છે અને પછી જ પ્રવેશ મળે છે.

તદનુસાર અમે પણ ફી ભરી અને પ્રવેશ મળ્યો.

જખૌલ અને હર કી દૂન બંને આ જ વિસ્તારમાં છે. અમે પહેલાં જખૌલ જવાનું નક્કી કર્યું. જખૌલ સુધી હવે રસ્તો બંધાયો ગયો છે અને છેક સુધી મોટર જાય છે. રસ્તો તો બંધાયો છે, પરંતુ નાનામોટા જળપ્રવાહો પર નાલાં બંધાયો નથી, એટલે મોટરે પાણીના પ્રવાહમાંથી પસાર થવું પડે છે. નાનામોટા અપરંપાર પથ્થરોના ઢગલાઓ વચ્ચેથી ધડાધડ કરતો જળપ્રવાહ વહેતો હોય છે. અમારી બિયારી મોટરે અમને સૌને ઊંચકીને તે જળપ્રવાહમાંથી પસાર થવાનું હોય છે. એક કાંઈક મોટા જળપ્રવાહમાં બિયારાં મોટરબહેન ફસાઈ ગયાં. કોઈ રીતે આગળ ચાલી જ ન શકે. આખરે અમે સૌ નીચે ઊતર્યા, ધક્કા માર્યા અને માંડમાંડ આગળ ચાલ્યા. આગળ તો ચાલ્યા, પરંતુ તેમને થોડી ઈજા પણ થઈ ગઈ. આ તેમની ઈજા અમારા આખા પ્રવાસ દરમિયાન સાથે જ રહી!

આખરે અમે સાંજે જખૌલ પહોંચ્યા. જખૌલ આ વિસ્તારનું મોટું ગામ છે. આ વિસ્તારમાં ૨૪ ગામ છે. આ



૨૪ ગામના ઈષ્ટદેવ દુર્યોધનનું અહીં પ્રધાન મંદિર છે. અન્ય ગામોમાં પણ મંદિરો છે, પરંતુ આ પ્રધાન મંદિર છે. અમે ગામના કેન્દ્રસમા એક મોટા ચોકમાં પહોંચ્યા. અહીં મોટર મૂકીને ગામના થોડા પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રધાન આગેવાનો સાથે અમે મંદિર તરફ ચાલ્યા. અમે તેમની પાસેથી જાણ્યું કે મંદિરના દેવ હમણાં અહીં હાજર નથી. અહીંની એવી પરંપરા છે કે મંદિરના દેવ વર્ષના શીતકાલના છ મહિના અહીં જખોલના આ પ્રધાન મંદિરમાં રહે છે અને છ મહિના અન્ય ૨૩ ગામોની યાત્રામાં રહે છે. અત્યારે દેવ ઓસ્લોમાં છે. આ ઓસ્લો હર કી દૂન જતાં કે આવતાં વચ્ચે આવશે ત્યારે ત્યાં દર્શન થઈ શકશે.

અમે મંદિરના પટાંગણમાં પહોંચ્યા. મંદિર બંધ છે. લાકડા અને પથ્થરમાંથી બનાવેલું સુંદર અને ભવ્ય મંદિર છે. લાકડા પર બેનમૂન કોતરકામ છે.

અમે મંદિર ખોલીને અંદર જવાની પરવાનગી માગી, પરંતુ વિનયપૂર્વક ઈન્કાર થયો.

હવે અમે વિનયપૂર્વક મૂળ વાત પર આવ્યા. અહીં અમારી સાથે ઊભેલા કે બેઠેલા સૌ ગ્રામવાસીઓએ એકીઅવાજે અને દઢતાપૂર્વક એ વાતનો ઈન્કાર કર્યો કે આ દુર્યોધનનું મંદિર છે. તેમણે જોરશોરથી કહ્યું કે આ મંદિર દુર્યોધનનું નહિ, પરંતુ સોમેશ્વર શિવજીનું છે, જેમને તેઓ સોમસૂદેવતા કહે છે. તો શું આજ સુધી અમે સાંભળેલું, માનેલું અને વાંચેલું ખોટું કે આ જખોલમાં દુર્યોધનનું મંદિર છે?

તેમણે કહ્યું : “અમારા વડીલોની ભૂલથી જ આ શિવમૂર્તિને તેમણે દુર્યોધન ગણી લીધેલ છે. વસ્તુતઃ આ મૂર્તિ દુર્યોધનની નહીં, પરંતુ શિવજીની છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે મૂર્તિ લગભગ બેથી અઢી ફૂટ ઊંચી છે અને શુદ્ધ સોનામાંથી બનાવેલી નક્કર મૂર્તિ છે. લગભગ પાંચથી સાત કિલોગ્રામ વજન છે. એક અન્ય મત પ્રમાણે આ મૂર્તિ સોનાની નહીં, પરંતુ પંચધાતુની છે અને તેમાં પિત્તળ પ્રધાન છે. ઘસવાથી ચળકાટ મારે છે અને તેથી સોના જેવી લાગે છે.

અમને મૂર્તિ તો જોવા ન મળી, પણ મૂર્તિનો ફોટોગ્રાફ

કે ચિત્ર જોવા મળે કે નહીં? એક યુવાન આગળ આવ્યો. તેણે પોતાના મોબાઈલમાં લીધેલો મૂર્તિનો ફોટોગ્રાફ બતાવ્યો. વાંકડિયા ભરાવદાર વાળ, હજુપુષ્ટ, ઊપસી આવતો ગોળમટોળ ચહેરો, મોટી પહોળી આંખો, કાનમાં કુંડળ! આ ચહેરો શિવજીનો ન હોઈ શકે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો આ ચહેરો શિવજીનો હોય તેના કરતાં દુર્યોધનનો હોય તેમ માનવા તરફ મન જાય છે! પરંતુ આ તેમની ધાર્મિક લાગણી અને શ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન છે, તેથી તેમના સ્થાનમાં તેમની સાથે આ વિશે વિવાદ કરીએ કે તેમને કઠોર લાગે તેવા પ્રશ્ન પૂછીએ તો તે ઘણું અશિષ્ટ ગણાય, તેથી અમે વિવાદથી સર્વથા દૂર રહ્યા.

અમારો આ વાર્તાલાપ પ્રધાનતઃ અહીંના એક બ્રાહ્મણ રામપ્રસાદ નોટ્યાલ સાથે ચાલતો હતો. તેમના કહેવા પ્રમાણે તેમના પૂર્વજો કુમાઉં વિસ્તાર ‘નોટી’ ગામના વતની હતા કે જે નોટીથી નંદારાજ-જાતનો પ્રારંભ થાય છે અને જે આદિબદરીથી નજીક છે. અહીં આ મંદિરમાં પૂજા માટે તેમના વડવા આવેલા, પરંતુ નોટીના વતની તેથી નોટ્યાલ અટક તો રહી જ ગઈ છે.

હવે રામપ્રસાદજી અમને આ જખોલના મંદિરના અને તદનુસાર આ ૨૪ ગામના સમગ્ર વિસ્તારના વહીવટદાર શ્રી દયારામ રાવતને ઘેર લઈ ગયા. રાવત એટલે તેઓ બ્રાહ્મણ નહીં, પરંતુ ક્ષત્રિય હશે તેમ લાગ્યું. રામપ્રસાદજીએ બૂમ પાડીને મારો પરિચય કરાવીને તેમને બહાર બોલાવ્યા, પરંતુ રાવતજીએ બહુ વિવેકપૂર્વક કહ્યું :

“સ્વામીજી અમારા ઘરમાં પધારશે તો અમને આનંદ થશે!”

અમે તેમના ઘરમાં પ્રવેશ્યા. તેમનું ઘર વિશાળ અને સુંદર છે. તેમનાં ધર્મપત્નીએ ખુરશીઓ મૂકી. અમે સૌ બેઠા. રાવતજીનાં પત્નીએ આ માટે પણ પૂછ્યું, પરંતુ અમે વિનયપૂર્વક ના કહી.

અહીં પણ મંદિરવિષયક વાત જ ચાલી. આ મંદિર ઘણું જ પ્રાચીન છે. કાળાંતરે મંદિરો નવાંનવાં બન્યાં છે, પરંતુ દેવની મૂર્તિ તો તેની તે જ છે.



આ વિસ્તારના ૨૪ ગામના સૌ લોકોના પ્રધાન દેવ કે ઈષ્ટ દેવ આ મંદિરના દેવ જ છે. તેઓ માને છે કે આ દેવ જ અમારી રક્ષા કરે છે અને આ દેવ જ અમારાં ખેતરોમાં વરસાદ આપે છે.

આખરે હળવેથી અને વિનયપૂર્વક અમે તે વિષયનો પ્રારંભ કર્યો - આ મંદિરના દેવ કોણ છે?

અહીં પણ દૃઢતાપૂર્વક એ જ વાત થઈ - આ દેવ દુર્યોધન નથી! આ સોમસૂ અર્થાત્ સોમેશ્વર શિવજી છે. અમે શિવજીના ઉપાસકો છીએ, દુર્યોધનના નહીં!

હવે બે પ્રશ્ન થાય છે :

૧. તો આજ સુધી અમે સાંભળેલું, વાંચેલું, માનેલું બધું ખોટું છે?

૨. જો આ દેવ સોમેશ્વર શિવજી જ છે, તો તેમને ભૂલથી પણ દુર્યોધન શા માટે ગણવામાં આવ્યા? આ માન્યતા આવી ક્યાંથી?

અમે કોઈ નિશ્ચિત મત પર આવી શક્યા નહીં અને તેમની લાગણી દુભાય તેવું કોઈ વિધાન ન થઈ જાય તેની પણ અમે કાળજી રાખી.

ઓસ્લોમાં દેવનાં દર્શન થશે તેવું આશ્વાસન તેમણે અમને આપ્યું અને અમે તે માની લીધું.

સૌની રજા લઈ, સૌનો આભાર માની અમે સૌ પાછા ફર્યા.

ત્યારપછી અમારી હર કી દૂનની યાત્રા દરમિયાન અમારે આ વિસ્તારના અનેક લોકોને મળવાનું બન્યું. અમે આ જખોલના મંદિરના અને આ ૨૪ ગામના ઈષ્ટ દેવ તરીકે બિરાજતા દેવ કોણ છે તેની વાતો પણ ખૂબ થઈ.

બધા જ વયોવૃદ્ધ લોકોએ કહ્યું : “આ દુર્યોધન જ છે. દુર્યોધન જ અમારા દેવ છે. નામ બદલવાથી શું દેવ બદલી જાય છે?”

બધા જ યુવાનોએ કહ્યું :

“ના, આ દુર્યોધન નથી જ! અમારા ઈષ્ટદેવ દુર્યોધન નથી. અમે દુર્યોધનના ભક્ત નથી જ!”

અમને લાગ્યું કે પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે આ મૂર્તિ

દુર્યોધનની છે, પરંતુ નવી પેઢી ભણેલીગણેલી છે. તેમનાં મનમાં દુર્યોધનને પોતાના ઈષ્ટદેવ ગણવાની વાત બેસતી જ નથી, તેથી તેઓ જોરશોરથી કહે છે કે આ જખોલના મંદિરના દેવ દુર્યોધન નથી, પરંતુ સોમસૂ અર્થાત્ સોમેશ્વર શિવજી જ છે! દુર્યોધનને ઈષ્ટ દેવ ગણતાં તેમને સંકોચ થાય છે.

યમુનોત્રીની યાત્રા પરિપૂર્ણ અમારે જખોલ જવાનું છે. તે વિસ્તારનાં ૨૪ ગામ માટે જખોલ તીર્થધામ છે. જખોલમાં કયા દેવનું મંદિર છે? જખોલમાં દુર્યોધનનું મંદિર છે - દુર્યોધનનું મંદિર! આ વાંચીને, સાંભળીને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય તેવું છે પરંતુ એ એક હકીકત છે કે ‘જખોલ’ નામના ગામમાં દુર્યોધનનું મંદિર છે!

નવી પેઢી પરિવર્તન કરે છે અને પરિવર્તન ઈચ્છે છે તથા પરિવર્તન કરશે તે તો બરાબર છે, પરંતુ પરંપરાગત માન્યતાનો વિચાર કરીએ તો જખોલનું આ મંદિર દુર્યોધનનું મંદિર છે. આ ગામના અને આ વિસ્તારના લોકો દુર્યોધનની પૂજા-ઉપાસના કરે છે, તેમની માનતા માને છે, તેમને નૈવેદ્ય ધરાવે છે અને કવચિત્ બલિદાન પણ આપતા જ હશે!

આ વિસ્તારના વૃદ્ધજનો પાંડવો કરતાં દુર્યોધનને ચડિયાતો માને છે. યુધિષ્ઠિર તો જુગારી હતો. જે માનવી પોતાની પત્નીને જુગારમાં દાવમાં મૂકે અને હારી પણ જાય તેને ધર્મરાજ કેવી રીતે ગણી શકાય? તેમના કરતાં તો અમારો દુર્યોધન સારો! દુર્યોધને પોતાની ધર્મપત્ની ભાનુમતીને જુગારના દાવમાં મૂકી નથી! આ લોકો દુર્યોધનને ખલનાયક નહીં, પરંતુ વીરપુરુષ અને પાંડવો કરતાં ચડિયાતો માને છે. તેમના મને દુર્યોધન સજ્જન અને વીરપુરુષ હતો. યાદ રહે, તેઓ દુર્યોધનને ભગવાન નથી માનતા, પરંતુ એક દેવ અને પોતાના ઈષ્ટ દેવ તરીકે સ્વીકારે છે.

કેરળમાં દુર્યોધનનું એક મંદિર છે. તે મંદિર અને આ જખોલ વિસ્તારનાં મંદિરો સિવાય દુર્યોધનનું અન્ય કોઈ મંદિર હોવાનું જાણમાં નથી. જખોલના જૂની પેઢીના નિવાસીઓ



માને છે કે તેમના પૂર્વજો દુર્યોધનના રાજ્યના અધિકારીઓ અને ટેકેદારો હતા. મહાભારત યુદ્ધમાં તો કૌરવકુળનો સમૂહો નાશ થયો ત્યારપછી દુર્યોધનના અધિકારીઓએ અને ટેકેદારોએ યુધિષ્ઠિરના શાસનનો અને તેમના રાજ્યમાં રહેવાનો સ્વીકાર ન કર્યો, તેથી તેમનું રાજ્ય છોડીને તેઓ અહીં હિમાલયમાં આવીને વસ્યા છે. તેમણે અહીં હિમાલયમાં આ વસાહત ઊભી કરી અને આ દુર્યોધનના મંદિરની રચના કરી.

દુર્યોધનના ભક્તો અહીં છે. તેઓ દુર્યોધનની વીરતા અને મર્દાનગીનાં ગુણગાન ગાય છે અને પાંડવો કરતાં દુર્યોધનનું ચડિયાતાપણું સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

સદીઓથી આ વિસ્તાર બહારની દુનિયાથી સાવ અલગ રહ્યો છે. હવે કોઈક-કોઈક પ્રવાસીઓ મંદિર સુધી પહોંચે છે. દુર્યોધનનું મંદિર હોવાની અને દેવ તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા હોવાની ઘટના સામાન્યતઃ માનવામાં આવે તેમ નથી. કાંઈક આશ્ચર્ય, કાંઈક દુઃખ અને કાંઈક રમૂજ અનુભવાય તેવી ઘટના છે.

ભગવાનની આ દુનિયા એટલી વિશાળ, વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વૈચિત્ર્યસભર છે કે અહીં માનવામાં ન આવે તેવું પણ ઘણું હોય છે અને બને છે !

અમેરિકામાં એક નવું ચર્ય શરૂ થયું છે-શેતાનનું ચર્ય! આ ચર્યના અનુયાયીઓ ભગવાનની નહીં, પરંતુ શેતાનની ઉપાસના કરે છે! આ પંથના અનુયાયીઓ એવી દલીલ કરે છે કે આ દુનિયાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં ભગવાન કરતાં શેતાન વધુ બળવાન અને વધુ સક્રિય હોય તેમ લાગે છે, તો પછી ભગવાનને બદલે શેતાનની ઉપાસના શા માટે ન કરવી? માનવીની દલીલશક્તિનો અને તેની કુતર્ક કરવાની શક્તિનો પાર પામી શકાય તેમ નથી.

આપણા દેશમાં પાડો પણ પીર બનીને પૂજાય છે! પાડાપીર! આ પાડાપીરની માનતાઓ ચાલે છે! તેમને નૈવેદ્ય(રજકાનું જ તો!) ધરાવાય છે! તેમના ફોટાનું વેચાણ થાય છે. આ ફોટાઓ ઘરમાં રાખવામાં આવે છે અને ફોટાઓની સમક્ષ ધૂપદીપ કરવામાં આવે છે! માનવીની

અંધશ્રદ્ધા કેટલે સુધી પહોંચે છે!

કૂતાભગતને ભક્તરાજ ગણવામાં આવે છે! કૂતાભગતનું વાજતેગાજતે સામૈયું કરવામાં આવે છે અને જાહેર સભામાં તેમને ગાદીતકિયા પર બેસાડવામાં આવે છે! આવી ઘટનાઓ આપણા દેશમાં બની છે! દુર્યોધન પાડા અને કૂતરા કરતાં તો ઉચ્ચતર ગણાય કે નહીં?

મનાલીમાં હિડિમ્બાનું મંદિર છે. કુલુના દેવોના દરબારમાં આ મહારાણી હિડિમ્બાસાહેબા રથમાં બેસીને વાજતેગાજતે પધારે નહીં ત્યાં સુધી દેવોના દરબારનો પ્રારંભ થઈ શકે નહીં. આવું બધું અહીં બને છે અને સદીઓથી બને છે!

નતવર પાસે દેવરામાં અમે કર્ણ અને રાજા શલ્યનું મંદિર જોયું છે અને અહીં તો બધા એકી અવાજે, કોઈના પણ કોઈ પ્રકારના વિરોધ વિના, કહે છે અને માને છે કે આ કણદેવ અને શલ્યદેવનું મંદિર છે અને તેઓ અમારા ઈષ્ટ દેવ છે!

આ બધું અહીં થાય છે!

ડાંગના જંગલમાં વાઘને દેવ માનીને તેની મૂર્તિઓ મુકાય છે, તેની પૂજા-માનતા થાય છે. નાગ અર્થાત્ સર્પની પૂજા ભારતમાં લગભગ સર્વત્ર થાય છે!

શીતળા એક રોગ છે કે દેવી?

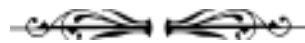
જો આવું અને આવું બીજું ઘણું આ દેશમાં થાય છે, થઈ રહ્યું છે, બને છે, તો દુર્યોધનનાં મંદિરો બને, પૂજા થાય, માનતા ચાલે અને તેની પાલખી નીકળે તેમાં શું આશ્ચર્ય!

હે ભગવાન! અમારી અંધશ્રદ્ધાને હવે ઓગાળો!

હે ભગવાન! અમને વિશુદ્ધ અને યથાર્થ ભક્તિ આપો!

ઊંડા અંધારેથી, પ્રભુ, પરમ તેજે તું લઈ જા...

(સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમ, કુમાર છાત્રાલય પાસે, જોધપર(નદી), વાયા-મોરબી, ૩૬૩૬૪૨, ફોન ૦૨૮૨૨-૨૮૨૬૮૮)



૧૦. વારસો : રીઈન્સ્ટોલ્ડ

શિક્ષણનું યથાર્થ સૂત્ર : મૈત્રીભાવ+શિક્ષણ=કેળવણી

નટવરલાલ પ્ર. બુચ

હું આ ગૌરવપ્રદ એવોર્ડને પાત્ર છું કે નહીં એની મને ખબર ન હતી. મન પણ માનતું ન હતું. પણ આમ વાક્ય પ્રમાણમ્ એ સૂત્ર અનુસાર ગુરુજન કહે તે પૂરું પ્રમાણ છે તેમ આપણે ત્યાં પરાપૂર્વથી સ્વીકારાતું રહ્યું છે. તેથી હું આ ગૌરવપ્રદ એવોર્ડને પાત્ર છું એ સ્વીકારી મને મળેલ એવોર્ડ સ્વીકારું છું, અને સભ્યોનો આભાર માનું છું.

વર્ષો પૂર્વે પ્રાથમિક અને તે પછી માધ્યમિક શિક્ષણ લેતો હતો ત્યારે જેને આપણે ‘લક્ષ્યકેન્દ્રી’ કહીએ એવા એ શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને ‘ઘડવા’નો છે, અમુક ઢાંચામાં ઢાળવાનો છે તેવો ખ્યાલ પ્રચલિત હતો. તે રીતે વિદ્યાર્થીને ઘડવા માટે ‘ભીતિ વિના પ્રીતિ નથી’, ‘સોટી વાગે ચમ ચમ વિદ્યા આવે રમઝમ’ અને ‘માર ખાધા વિના જ્ઞાન કોને મળ્યું, ચારે જુગના જુઓ શિષ્ય શોધી’ આવાં, ત્યારે ‘રચનાત્મક’ ગણાતાં સૂત્રો વ્યવહારમાં પ્રવર્તતાં. કહેવાતું કે શિક્ષા+ શિક્ષણ=કેળવણી. આમાં ચામડીની કેળવણી જરૂર થતી; પણ વિદ્યાર્થીના મુક્ત વિકાસ દ્વારા તેના ચારિત્ર્યની કેળવણી જરાય ન થતી.

સ્વરાજ મળ્યા પછી પ્રજાની અપેક્ષા હતી તેનાથી ઊલટું, સમગ્ર સમાજજીવનમાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં ભ્રષ્ટાચાર વ્યાપી ગયો છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષણના ક્ષેત્રને પવિત્ર ગણીને અળગું રાખવામાં આવતું, કારણ કે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ બાળકોને સમાજના ભાવિ નાગરિકો બનાવવા માટેના રોપાઉછેર કેન્દ્ર નર્સરી હતાં, પણ દુર્ભાગ્યે હવે આવી સ્થિતિ રહી નથી. આ તીર્થક્ષેત્રમાં પણ ખૂણે ખૂણે ભ્રષ્ટાચાર વ્યાપી ગયો છે, જેનું દર્શન આપણને આજે ચોરી અને શિરજોરી રૂપે થાય. આમ દેશના સમગ્ર સમાજજીવનની હાલત અકળાવનારી છે, પણ માસ્તરે તો આવી પરિસ્થિતિમાંયે અકળાયે, મૂંઝાયે નહીં ચાલે.

એમ લાગે છે: દરેક પ્રદૂષિત પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિમાં પણ પોતાનાં સુધારનાં બીજ રહેલાં હોય જ છે. રાવણનો ભાઈ વિભીષણ હોય, હિરણ્યકશિપુને ત્યાં પ્રહ્લાદનો જન્મ થાય અને કૌરવોની સભામાં દ્રૌપદી પર છડેચોક અત્યાચાર થતો હોય ને ધર્મજ્ઞ વડીલો પણ ચૂપ રહ્યા ત્યારે કૌરવોમાંનો જ એક વિકર્ણ સભા છોડી જાય—આ બધા બનાવો આશાપ્રેરક નથી?

આનો અર્થ એ છે કે માનવીમાત્ર મૂળભૂત રીતે સારપભર્યો છે આ સત્યમાં બીજાને નહીં તો માસ્તરને તો પૂરો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

અગાઉ જે શિક્ષણરચનાનો ઉલ્લેખ કર્યો તે આજે હજી પણ છે. પણ એમાં પણ, છૂટક છૂટક રીતે ફેરફાર કરવાના પ્રયોગો નિષ્ણાપૂર્વક થયા છે ને થાય છે અને થતા રહેશે. બાકી દરેક ક્ષેત્રમાં ‘ડાઈ-હાડ્ઝ’ લોકો રહેવાના જ, જેઓ નજરે જોયું પણ માનશે નહીં.

મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને સ્વ. નાનાભાઈ એક વર્ષ માટે શિક્ષણમંત્રી થયા. ગાંધીની નઈ તાલીમ વ્યવહારાન્વિત કરવા માટે એક નઈ તાલીમ પ્રાથમિક અધ્યાપનમંદિર શરૂ થયું. શરૂઆતમાં બે વર્ષ સરકારમાં જ નોકરી કરતાં પણ બિનતાલીમી શિક્ષક-શિક્ષિકાઓને મોકલવામાં આવ્યાં. ત્યારે મારે ભાગે શિક્ષણશાસ્ત્ર ભણાવવાનું હતું. વિદ્યાર્થી પ્રત્યેના શિક્ષકના વયવહાર-વર્તનની વાત આવી ત્યારે મેં કહ્યું, ‘હવે વિદ્યાર્થીને શારીરિક સજા કે મેણાં વગેરે મારવાં નહીં જોઈએ એ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે.’ ત્યારે, વર્ગના કેટલાક શિક્ષકમિત્રો બોલી ઊઠ્યા, ‘એવું તે કોઈ દિ’ બની શકે? માર્યા વિના તો કોઈ વિદ્યાર્થી પાંસરો રહે જ નહીં ને! મારીએ નહીં તો માથે ચડી જાય.’



મેં કહ્યું, ‘મિત્રો, આ આંબલામાં અમે બધા શિક્ષકો કામ કરીએ છીએ તેમાં નાનાભાઈ, મનુભાઈ અને હું— અમારામાંથી કોઈએ વિદ્યાર્થીને આંગળી સરખી અડાડી નથી છતાં આટલાં વર્ષોમાં અમારો ક્યારેય અનાદર થયો નથી.’ આટલી ખાતરી આપ્યા પછી પણ થોડા મિત્રો કહે, ‘ઈ તમે ભલે કહો બુચભાઈ, પણ વિદ્યાર્થીઓ ધોકે જ પાંસરા રહે.’ હવે એને શું કહેવું?

એકવાર એક અંગ્રેજ યુવાન દુનિયાના પ્રવાસે નીકળ્યો. ફરતાં-ફરતાં એક શહેરમાં પ્રાણી સંગ્રહાલય જોવા જઈ ચડ્યો. ત્યાં તેણે જિરાફ જોયું. જિંદગીમાં પહેલી વાર. માથું ઊંચું કરીને ક્યાંય સુધી તેને જોઈ રહ્યો, પછી કહે, ‘આવું જાનવર તે કોઈ દિ’ હોતું હશે? આઈ ડોન્ટ બિલિવ ધિસ!’

આવા સગી આંખે જોવા છતાં માનવા તૈયાર ન થાય એવા થોડા નીકળ્યા ખરા, એ ભલે, પણ માસ્તરે તો માનવીની મૂળભૂત સારપ પર પૂરી શ્રદ્ધા રાખીને શાંતિથી પોતાનું કામ કરવું જોઈએ. જૂના અને નવા શિક્ષણની સૌથી મોટી ખામી માનવી-માનવી વચ્ચેના નરવા સંબંધની છે. એટલે કે આચાર્ય અને શિક્ષકો વચ્ચેના, શિક્ષકો-શિક્ષકો વચ્ચેના, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના અને વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચેના નરવા સંબંધની શિક્ષણમાં અવગણના થઈ છે તે છે. તો આપણો પ્રયત્ન પૂરી શ્રદ્ધા અને અપાર ધીરજથી માનવી-માનવી વચ્ચેના સંબંધને સ્થિર કરવાનો હોવો જોઈએ; જેમાં આજના ભય, અવિશ્વાસ અને સ્પર્ધા-વૃત્તિ ન હોય. શિક્ષણ લક્ષ્યકેન્દ્રી નહીં, માનવકેન્દ્રી હોય. સંબંધનું સ્વરૂપ વિગતે સમજાવવાનો આ સમય નથી, પણ કોઈ એક જ શબ્દથી આ સંબંધ દર્શાવવો હોય તો, બુદ્ધ ભગવાને પ્રબોધેલો ‘મૈત્રીભાવ’ શબ્દ હું પસંદ કરું.

આ મૈત્રીભાવને સર્વાંગે મૂર્ત કરતો દાખલો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંબંધનો છે. જુઓ, પૂરા સત્તર અધ્યાય અને તે પછી અઢારમા અધ્યાયના અઢોતેર શ્લોકોમાંથી છેક ત્રેસઠ શ્લોક સુધી પ્રસન્નતા, શાંતિ અને અપાર ધીરજથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના અનેકવિધ પ્રશ્નો અને શંકાઓના જવાબ આપ્યા કર્યા અને આટલી બધી જહેમત પછી પણ તેમણે અર્જુનને

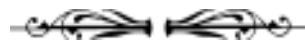
કહ્યું, ‘જો, અર્જુન, મેં તને તારો ધર્મ યથાશક્તિમતિ સમજાવ્યો. હવે તારે શું કરવું, શું ન કરવું તે તું તારી ઈચ્છા મુજબ નક્કી કર—યથેચ્છસિ તથા કુરુ.’

મૈત્રીભાવના મૂર્તરૂપનો મને તો આ ઉત્તમ નમૂનો લાગે છે. આમાં ગુરુશિષ્ય વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહપૂર્ણ સમાન ભૂમિકા છે. પરસ્પરના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો પૂરો સ્વીકાર છે. અને પ્રેમ, વિશ્વાસ અને પ્રસન્નતાભર્યા નરવા સંબંધના સુભગ દર્શન થાય છે.

માસ્તરે તો માનવીની મૂળભૂત સારપ પર પૂરી શ્રદ્ધા રાખીને શાંતિથી પોતાનું કામ કરવું જોઈએ. જૂના અને નવા શિક્ષણની સૌથી મોટી ખામી માનવી-માનવી વચ્ચેના નરવા સંબંધની છે. તો આપણો પ્રયત્ન પૂરી શ્રદ્ધા અને અપાર ધીરજથી એ દિશામાં હોવો જોઈએ. જેમાં આજના ભય, અવિશ્વાસ અને સ્પર્ધા-વૃત્તિ ન હોય...

બીજું, મારે મન શ્રીકૃષ્ણ નઈ તાલીમના આદ્યપ્રણેતા છે—ભલે યુગો પહેલાંના. કેમ કે પહેલાં તો એમણે સામાન્ય ગોકુળવાસીઓ સાથે રહી ગાયો ચારી, છાણ-વાસીદાં કર્યા, રાજા થયા પછી રાજસૂય યજ્ઞમાં બધાનાં ઝેંઠાં પતરાણાં ઉપાડ્યાં, છેલ્લે અર્જુનનો રથ હાંક્યો-સારથિ બન્યા. આવાં કામો દ્વારા તેમણે આજની ભાષામાં કહીએ તો શ્રમ અને શ્રમિકને ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા અપાવ્યાં. નૂતન કેળવણી અખંડ માનવ સર્જવાનો આદર્શ સેવે છે, તે હેન્ડ, હેડ અને હાર્ટ એટલે કે શરીરશક્તિ, બુદ્ધિ અને ભાવના આ ત્રણેના સમતોલ વિકાસ દ્વારા અખંડ માનવ સર્જવાનો છે. આ માર્ગ શું કૃષ્ણચીંધો નથી?

એટલે, મને તો લાગે છે કે શિક્ષકો, આચાર્ય અને તંત્રવાહકોનો ધર્મ છે કે તેમણે સમજણપૂર્વક આ માનવીય સંબંધની ઉપયોગિતાને સ્વીકારવી અને તેવો સંબંધ મૂર્ત કરવાની દિશામાં આગળ વધવું. આવા માનવકેન્દ્રી શિક્ષણની વિધિ માટે શિક્ષણનું



મૈત્રીભાવ+શિક્ષણ=કેળવણી એ સૂત્ર યથાર્થ છે.

મારું આ સૂત્ર યુટોપિયન એટલે કે કેવળ આદર્શલોક લાગશે, પણ તેમ નથી. હું મારા અભ્યાસકળ પછી, દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગર, ઘરશાળા હાઈસ્કૂલ ભાવનગર, ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ આંબલા અને લોકભારતી સણોસરામાં છેલ્લા પાંચ વર્ષથી શિક્ષણકાર્ય કરતો આવ્યો છું. તે દરેક સંસ્થામાં માનવીય અંગ-ઉપાંગો વચ્ચે આવો મુક્ત પ્રસન્ન સંબંધ ગણનાપાત્ર અંશે અનુભવ્યો છે, માણ્યો છે અને ઉપર નિર્દેશેલા મિત્રભાવને આ પાંચ વર્ષમાં મારા પોતાના જીવનમાં અને અને મારા વડીલો, સમવયસ્ક સાથીઓના વ્યવહારમાં મૂર્ત થતો જોવાનું, અનુભવવાનું પરમ સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે.

આવી કેટલીક શિક્ષણસંસ્થાઓને અને શિક્ષક-શિક્ષિકાઓને હું જાણું છું. અને હજી આથી વે વધારે સંખ્યામાં

અજ્ઞાત હશે. જેમ અંગ્રેજ કવિ ટોમસ ગ્રેઈને તેની કરુણપ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે, ‘કંઈક પુષ્પો ખીલી, મહેકી, વને જ વિલાય છે; કંઈક રત્નો મોંઘાંમૂલાં સમુદ્રતલે રહ્યાં.’

અત્યારે આ હોલમાં મારી સામે મારી પાંચ વર્ષની માસ્તરગીરીના કામ દરમ્યાન ભણી ગયેલાં બેથી વધુ પેઢીના વિદ્યાર્થીમિત્રો વયમાં ૭૫-૮૦થી ૧૭-૧૮ સુધીના દેખાય છે તે તમે બધા કુલ વિદ્યાર્થીઓના મારે મન પ્રતિનિધિઓ છો. તો એવા મારા ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીમિત્રો, મને આજે એવોર્ડ મળ્યો છે તેનો યશ તમને છે. આ એવોર્ડ મારો નથી, તમારો છે. ન મમ!

આભાર! નમસ્કાર!

(તા. ૧૩ એપ્રિલ, ૧૯૯૬ના દિવસે પૂ. બુચભાઈને દર્શક ફાઉન્ડેશન વતી ૧૯૯૫નો શિક્ષણ એવોર્ડ એનાયત થયો. તે સ્વીકાર્યા પછીનો તેમનો પ્રતિભાવ.)

ધર્મ શું છે, ઈશ્વર શું છે, તે આપણામાં કેવી રીતે કામ કરે છે તે કંઈ હું તે વખતે જાણતો ન હતો. ઈશ્વરે મને બચાવ્યો તેમ લૌકિક રીતે હું તે વખતે સમજ્યો. પણ મને વિવિધ ક્ષેત્રોના એવા અનુભવો થયા છે. ‘ઈશ્વરે ઊગાર્યો’ એ વાક્યનો અર્થ આજે હું બરાબર સમજતો થયો છું એમ કહી શકું છું. પણ સાથે એ પણ કહી શકું છું કે એ વાક્યની પૂરી કિંમત હજી આંકી શક્યો નથી. અનુભવે જ તે અંકાય. પણ ઘણા આધ્યાત્મિક પ્રસંગોમાં, વકીલાતના પ્રસંગોમાં, સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, રાજ્યકારણમાં હું કહી શકું છું કે મને ઈશ્વરે બચાવ્યો છે. જ્યારે બધી આશા છોડીને બેસીએ, બન્ને હાથ હેલા પડી જાય ત્યારે ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી મદદ આવીને પડે છે એમ અનુભવે કહી શકું છું. ભક્તિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, ચાલીએ બેસીએ છીએ એ બધું જેટલું સાચું છે તેના કરતાં વે વધારે સાચી વસ્તુ છે. એ જ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવી ઉપાસના, આવી પ્રાર્થના એ કંઈ વાણીના વૈભવ નથી. તેનું મૂળ કંઈ અને હૃદય છે. તેથી જો આપણે હૃદયની નિર્મળતાને પહોંચીએ, ત્યાં રહેલા તારોને સુસંગઠિત કરીએ તો તેમાંથી જે સૂર નીકળે છે તે ગગનગામી બને છે. તેને સારુ જીભની આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવે જ અદ્ભુત વસ્તુ છે. વિકારોરૂપી મળોને દૂર કરવાને સારુ હૃદયની પ્રાર્થના જડીબુટ્ટી છે એ વિશે મને શંકા જ નથી. પણ તે પ્રસાદને સારુ આપણામાં સંપૂર્ણ નમ્રતા જોઈએ.

- મહાત્મા ગાંધી (આત્મકથા, ભાગ - ૧)

નઠારા અક્ષર અધૂરી કેળવણીની નિશાની છે અને સારા અક્ષર એ વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ છે. હું તો એવા અભિપ્રાય પર પહોંચ્યો છું કે બાળકોને ચિત્રકળા પ્રથમ શીખવવી જોઈએ. જેમ પક્ષીઓ, વસ્તુઓ વગેરેને જોઈને બાળક તેને યાદ રાખીને સહજ ઓળખે છે તેમ જ અક્ષર ઓળખતા શીખે ને જ્યારે ચિત્રકળા શીખી ચિત્રો વગેરે કાઢતા શીખે તેમ અક્ષર કાઢતા શીખે તો તેના અક્ષર છાપેલ જેવા થાય.

- મહાત્મા ગાંધી (આત્મકથા, ભાગ - ૧)



૧૧. મરક- મરક

‘સામે ઊભા છે એ સજ્જન કોણ છે?’

‘એ સજ્જન નથી, નેતા છે.’

૦૦૦

‘ગાડીઓ આટલી મોડી દોડતી હોય તો આ ટાઈમટેબલ શા કામના?’

‘ગાડીઓ સમયસર આવશે તો તમે કહેશો આ વેઈટિંગ રૂમ શા કામના?’

૦૦૦

‘એના અચાનક મૃત્યુનું કારણ શું?’

‘ભૂલકણો હતો. શ્વાસ લેવાનું ભૂલી ગયો હશે.’

૦૦૦

‘હું જે છોકરીને પસંદ કરું છું તે મારી બાને પસંદ નથી આવતી.’

‘તો તારી બા જેવી છોકરી શોધ.’

‘એ મારા બાપાને પસંદ નથી આવતી.’

૦૦૦

‘હું ચાર બાળકવાળા કરોડપતિને પરણવાની છું.’

‘કેમ?’

‘નવી ફર્મ ચાલુ કરવા કરતા એસ્ટાબ્લિશ્ડ કંપની ટેક-ઓવર કરી લેવી સારી ને.’

૦૦૦

‘ઘોબી પાસે કપડાં ધોવડાવીને અને હોટેલનું ખાઈને હું કંટાળી ગયો હતો, એટલે પછી પરણી ગયો.’

‘ખરું કહેવાય! મેં આ જ કારણોસર છૂટાછેડા લીધા હતા.’

૦૦૦

‘તમને મારી દવાથી ફાયદો થયો ને?’

‘હા ડોક્ટર, તમને પણ મારા રોગથી ફાયદો થયો ને?’

‘તું મોટી થઈને શું કરીશ?’

‘મા બનીશ, ખૂબ ભણીશ, લગ્ન કરીશ.’

‘બેટા, જે પણ કરે જરા કમ સાચવીને કરજે.’

૦૦૦

‘હું ગરોળી હોત તો કેટલું સારું થાત!’

‘કેમ?’

‘મારી પત્ની ફક્ત ગરોળીથી ડરે છે.’

૦૦૦

‘પપ્પા, હું એક યુવાનને પરણવા માગું છું.’

‘એની પાસે પૈસા-બૈસા છે કે નહીં?’

‘કમાલ છે, તેણે પણ તમારા વિશે આ જ પૂછેલું!’

૦૦૦

એક ભૂત: ‘ત્યાં ન જઈશ, ત્યાં માણસ થાય છે!’

બીજું ભૂત: ‘લે, તું માણસમાં માને છે?’

૦૦૦

‘એ હવાલદાર, આ રિક્ષાવાળા સાથે કેમ ઝઘડો છો?’

‘ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ, એની ગુંડાગીરી તો જુઓ, હવાલદાર પાસે ભાડું માગે છે.’

૦૦૦

‘પપ્પુ, શાળાનો સમય સાત વાગ્યાનો છે. મોડું ન કરવું.’

‘તમારે મારી ચિંતા ન કરવી સાહેબ, શાળા શરૂ કરાવી દેવી.’

૦૦૦

‘તું બેંકમાં જતા કેમ ડરે છે?’

‘સપનામાં એક છોકરીએ મને ચંપલે ચંપલે ધોઈ નાખ્યો. ને આ બેંકવાળા લખે છે, ‘અમે તમારા સપનાને હકીકતમાં બદલી નાખીશું.’



૧૨. સંસ્થા સમાચાર (જૂન ૧-૩૦, ૨૦૨૧)

સંકલન : પ્રશાંત મહેતા

લોકભારતી સમાચાર

- અધ્યાપન મંદિરનાં આચાર્યાશ્રી ભાવનાબહેન પાઠક નિવૃત્ત થતાં અધ્યાપન મંદિર વિભાગ તરફથી તેમને શુભેચ્છાઓ આપવાનો એક વર્ચ્યુઅલ(ઓનલાઇન) કાર્યક્રમ તા.૦૧ના રોજ યોજાયો. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને સંસ્થાના હોદ્દેદારોએ તેમને ઓનલાઇન શુભેચ્છાઓ આપી. તા.૦૧, જૂનથી ઈન્ચાર્જ આચાર્ય તરીકે શ્રી અજયભાઈ પંડ્યાએ ચાર્જ સંભાળ્યો.
- તા.૦૨ના રોજ લોકભારતી અધ્યાપન મંદિરમાંથી વ્યવસ્થિત થઈને શ્રી ભાવનાબહેન પાઠક માઈધાર કેન્દ્રની જવાબદારી સંભાળવા સાથે માઈધાર નિવાસ અર્થે ગયાં. માઈધાર કેન્દ્રના કાર્યકરો, વિદ્યાર્થીઓએ અને ગ્રામજનોએ તેમનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું. લોકભારતીમાંથી પણ કેટલાંક કાર્યકરો તેમને ત્યાં માલ-સામાનની ગોઠવણી વગેરે કાર્યમાં મદદરૂપ થવા સાથે ગયા. આ હેતુસર ગયેલા શ્રી હસમુખભાઈ દેવમુરારિ બે દિવસ માઈધાર કેન્દ્રમાં રોકાયા અને માઈધારની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ જોઈ.
- વાવાઝોડાની ઘટના પછીની મુલાકાત સંદર્ભે શ્રી અરુણભાઈ દેવે તા.૧૨ અને ૧૩ મણાર અને માઈધાર કેન્દ્રની મુલાકાતે જઈ આવ્યા.
- શ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટ તા.૧૫થી ત્રણેક દિવસ લોકભારતીમાં નિવાસ અર્થે આવી ગયા.
- તા.૧૯ના રોજ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિની સામાન્ય સભાની બેઠકમાં ઉપસ્થિત રહેવા શ્રી હસમુખભાઈ દેવમુરારિ રાજકોટ જઈ આવ્યા.
- તા.૨૦મીના રોજ શ્રી અરુણભાઈ દેવે અને શ્રી નિગમભાઈ શુક્લ ભાવનગર મુકામે ડાં.

હિમાંશુભાઈ પટવારીની સાથે ગોશાળા વિકાસ પ્રોજેક્ટ અંગે ચર્ચા-વિચારણા અર્થે ભાવનગર જઈ આવ્યા.

- ગાંધી આશ્રમ-અમદાવાદના નિયામક શ્રી અતુલભાઈ પંડ્યા, શ્રી ઉર્વીશભાઈ કોઠારી, શ્રી કિન્નરીબહેન અને શ્રી વિરાટભાઈ તા.૨૫ અને ૨૬ના રોજ લોકભારતીની શુભેચ્છા મુલાકાતે આવી ગયાં.
- લોકભારતી અધ્યાપન મંદિર પ્રથમ વર્ષને મેરીટ બેઝ્ડ પ્રમોશન જાહેર કરવામાં આવતા તેઓ દ્વિતીય વર્ષમાં આવતા તેઓનું ઓનલાઇન ટીચિંગ અધ્યાપકો દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યું તેમ જ દ્વિતીય વર્ષની ઓફલાઇન પરીક્ષા તા.૨૨-૦૭-૨૧થી લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.
- પ્લગ નર્સરી દ્વારા મગફળીની નવીન જાતના ૧૪,૯૯૨ કિ.ગ્રા. બિયારણનું ૧૦૪ ખેડૂતોને વિતરણ અને ખેતવિષયક માર્ગદર્શન આપ્યું.
- જિલ્લા વિકાસ અધિકારીશ્રી, ભાવનગરના માર્ગદર્શન હેઠળ કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર, લોકભારતી તથા આત્મા પ્રોજેક્ટ, ભાવનગર દ્વારા ઘાસચારાના નવીન પાક સુપર નેપિયરનું જિલ્લાના ૧૦૦ ખેડૂતોને તાલીમ અને નિદર્શન કરવામાં આવ્યું. આ પાકનો ઘાસચારામાં ઉપયોગ કરવાથી દૂધ ઉત્પાદન તથા ફેટમાં વધારો થાય છે.
- શ્રી અરુણભાઈ દેવે જૂનના પ્રથમ સપ્તાહમાં અધ્યાપન મંદિરના આચાર્યા ભાવનાબહેન વય મર્યાદાથી નિવૃત્ત થતાં તેમના શુભેચ્છા-વિદાય અને માઈધારની જવાબદારી સોંપણી વગેરેમાં વ્યસ્ત રહ્યા. તા.૧૯મીએ સી.એન. વિદ્યાલય તરફથી તૈયાર થએલ 'સંસ્થા પરિચય' અને 'નવી શિક્ષણ નીતિ' પરનાં બે પુસ્તકોનું વિમોચન કરી પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું. ગોઠણની સારવાર માટે



ટીબી તપાસ કરાવીને ફીઝિયોથેરાપિસ્ટની સારવાર આઠેક દિવસ લીધા પછી ઓચિંતા જ કોરોનાએ અર્ચનાબહેન અને અરુણભાઈને સંક્રમિત કરતાં ભારે દોડધામ રહી. નાના-મોટા ચડ-ઉતરના અંતે હવે તબિયત સુધારા પર છે. સંપૂર્ણ આરામ જરૂરી છે. અર્ચનાબહેનને ઝડપથી સારું થઈ ગયેલ હોવાથી અરુણભાઈને તેમની સેવા મળી રહી.

આંબલા સમાચાર

- ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી શ્રી કીર્તિભાઈ રામાનુજ સંસ્થા મુલાકાતે આવી ગયા.
- તા. ૦૪ના રોજ સંસ્થાના અંગ્રેજીના શિક્ષક શ્રી બિપિનભાઈ ઠાકોરના પિતાશ્રી ગોબરજી ધુડાજી ઠાકોરનું ૭૫ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થતાં પરિવારે શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવી.
- તાઉતે વાવાઝોડામાં સંસ્થાની ખેતીમાં ખૂબ જ નુકશાન થયેલ છે. હવે પછીના બાગાયતી પાકોનું આયોજન કરવા શ્રી અક્ષયભાઈ રામાનુજ આવી ગયા.
- તા. ૦૮ના રોજ ૩૦ જૈન સાધ્વી તથા સાધ્વીજીઓ રાત્રિ રોકાણ માટે આવી ગયાં. રાત્રે પરિવાર સાથે તેમનું પ્રવચન પણ યોજવામાં આવ્યું. તેમની સાથે નવનીત પ્રકાશનના ચેરમેન તેમ જ ૬૦ જેટલા તેમના અનુયાયીઓ પણ આવ્યા હતા.
- તા. ૨૨ના રોજ આંબલા મુકામે ટ્રસ્ટની વ્યવસ્થાપક મંડળની બેઠક મળેલ તેમાં સંસ્થાના વ્યવસ્થાવિષયક નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા.
- તા. ૨૨ના રોજ નિયામકશ્રી સુરસંગભાઈના તથા શ્રી બાબુભાઈ પટેલ(નર્સરી વાળા)ના હસ્તે વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ યોજાયો.
- વૃક્ષારોપણ માટે શ્રી બાબુભાઈ પટેલ(નર્સરી વાળા) તરફથી વિદ્યાર્થીઓ ખાઈ શકે તેવાં ૧૮૨ ફળાઉ વૃક્ષો સંસ્થાને ભેટ મળ્યાં છે.
- તા. ૨૪ના રોજ ભાવનગર જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ શ્રી ભરતસિંહજી ગોહિલ, શિહોર તાલુકાના ભાજપના મહામંત્રી શ્રી સુરેશભાઈ દવે, સણોસરા ગામના સરપંચ શ્રી ભાવસંગભાઈ, આંબલાના તાલુકા પંચાયતના

સદસ્ય શ્રી સવજીભાઈ ચૌહાણ, આંબલા સહકારી મંડળીના શ્રી ભરતભાઈ પંડ્યા તેમ જ આંબલા ગામ પંચાયતના સભ્યોની પ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. આ પ્રસંગે શ્રી ભરતસિંહજી ગોહિલ તથા શ્રી સવજીભાઈ ચૌહાણનું શાલ અર્પણ કરી સન્માન કરવામાં આવ્યું.

- વાવાઝોડાથી સંસ્થામાં ઘણું નુકશાન થયેલ છે. આ નુકશાનને પહોંચી વળવા માટે ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી એક અપીલ મૂકવામાં આવેલ હતી. આ અપીલથી પ્રેરાઈને ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને શુભેચ્છકો મદદ કરી રહ્યા છે.

મણાર સમાચાર

- તા. ૦૭ના રોજ શાળામાં સત્રારંભ થયો. ઓનલાઈન શિક્ષણ અંગે ચર્ચા થઈ.
- તા. ૦૭ના રોજ ઉચ્ચતર માધ્યમિક વિભાગમાં નવનિયુક્ત શિક્ષણ સહાયક કૃષિ શિક્ષક શ્રી લાલજીભાઈ ખેરાવા હાજર થયા. તેમને આવકાર આપી, વૃક્ષારોપણ કરી, જસપરા હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી ગોવિંદભાઈ તેમ જ સમગ્ર સ્ટાફ દ્વારા પુસ્તક અર્પણ કરી ઉષ્માભર્યું સ્વાગત કર્યું.
- તા. ૧૫ના રોજ ધો. ૧૦ અને ૧૨ના અને તા. ૧૬ના રોજ ધો. -૮ના વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યપુસ્તકોનું વિતરણ કરાયું. ધો. ૮ની વિદ્યાર્થી બહેનોને સાચકલ વિતરણ કરવામાં આવ્યું.
- તા. ૨૧ના રોજ એન.એસ.એસ. યુનિટ દ્વારા 'આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ'ની ઓનલાઈન ઉજવણી કરવામાં આવી.
- તા. ૨૧થી ૨૬ સુધી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ના ધો. ૧૨ના બોર્ડના વિદ્યાર્થીઓનું ધો. ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ની કસોટીઓના આધારે રીઝલ્ટ તૈયાર કરવામાં આવ્યું.
- એસ.એસ.સી.-૨૦૨૦નું પરિણામ ઓનલાઈન જાહેર થયું. જેમાં માસ પ્રમોશનથી બધા જ વિદ્યાર્થી પાસ જાહેર થતાં સાત વિદ્યાર્થીઓએ સાયન્સ પ્રવાહમાં કળસાર અને ભાવનગર પ્રવેશ મેળવ્યો. બાકીના બધાએ આપણી સંસ્થામાં ધો. ૧૧ પ્રવેશ મેળવ્યો.



કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર અને આત્મા પ્રોજેક્ટ, ભાવનગર દ્વારા ભાવનગર જિલ્લાના ૧૦ તાલુકાના ખેડૂતોને સુપર નેપિયર ઘાસની માર્ગદર્શક તાલીમ આપવામાં આવી.



ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા ખાતે સંસ્થા હોદ્દેદારો, આગેવાનો તેમજ ગ્રામજનોની હાજરીમાં વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ યોજાયો.





Fevicreate, brought to you by the makers of Fevicol, is a one stop solution for all your crafting needs!
Be a part of the Fevicreate Community for endless dose of creativity through crafting!

Fevicreate is a complete creativity building program that offers ideas, contests, camps and more for all kids from age 5-14 years

SOME OF OUR POPULAR PROGRAMS



No more boring vacation days with Fevicreate summer camp



Annual all India Science project contest with exciting prizes



Weekly live crafting sessions with our Fevicreate expert

REGISTER ON

www.fevicreate.com and avail all the amazing benefits.



Scan QR code to visit our website now

FOLLOW US ON

Follow us on our social platforms to stay updated with our latest!



Make learning fun with Fevicreate

To.

From :

Registered BVR/151/2021-2023, RNI No. GUJ/1763-57, Renew upto 31-12-2023

Published on : 14th of every month. Posted at : Amargadh Post office on 15th of every month

मालिक : ग्रामदक्षिणामूर्ति-आंबला ट्रस्ट की ओर से मुद्रक-प्रकाशक : सुरसंगभाई चौहान - ग्रामदक्षिणामूर्ति-आंबला, पीन ३६४ २५० (गुजरात)

द्वारा चामुंडा प्रिन्टिंग प्रेस, सोनगढ, पीन ३६४ २५० मे मुद्रित करके ग्रामदक्षिणामूर्ति : आंबला से प्रकाशित किया ।

तन्त्री : डॉ. अरुण दवे : लोकभारती- सणोसरा, (गुजरात) Email : kodyusanosara@gmail.com वार्षिक चंदा रु. १५०/- प्रति अंक रु. १५/-